

An Analytical Study of Qur'anic Evidence for the Legitimization of Suicide Operations in the Thought of Muslim Joudat

Soghra Farzaneh ¹ | Alireza Abdolrahimi ² | Seyyed Hassan 'Āmeli ³

1. Department of Education, Ardabil Branch, Islamic Azad University, Ardabil, Iran. Email: s.farzaneh@iauardabil.ac.ir

2. Department of Education, Ardabil Branch, Islamic Azad University, Ardabil, Iran. Email: a.abdorahimi@iauardabil.ac.ir

3. Department of Education, Ardabil Branch, Islamic Azad University, Ardabil, Iran. Email: Hf.Ameli@iau.iac.ir

Article Info

Article type:
Review Article

Received: 15 April 2025
Revised: 12 November 2025
Accepted: 24 February 2026
Available Online: 4 April 2026

Keywords:
Critique of Wahhabism;
Suicide Operations;
Offensive Jihad; Verses of
Rulings (Āyāt al-Aḥkām).

Abstract

The obligation of jihad, in general terms, is one of the essential rulings of Islam, rooted not only in the *Quran* and prophetic traditions but also supported by reason and rational human conventions. However, what the Muslim world severely suffers from today is suicide operations carried out under the name of jihad fi sabil Allah in public places, mosques, and holy shrines. This issue has unjustly led to accusations of violence and terrorism against Muslims and the Islamic creed, portraying Islam as a militant religion. The problem intensifies when some individuals attempt to ground such acts in religious teachings, seeking to prove their legitimacy at various levels of obligation, recommendation, or tradition. Therefore, scholarly critique of such theories is essential. This study, using a descriptive-analytical method and focusing mainly on Sunni exegetes and the views of Sunni scholars and exegetes, critiques the Wahhabi scholar Muslim Joudat's reliance on *Quranic* verses to legitimize such operations. An examination of the verses permitting jihad and their interpretations in Sunni sources shows that suicide operations among Muslims do not constitute an instance of jihad fi sabil Allah and have no *Quranic* justification.

Cite this article: Farzaneh, S.; Abdolrahimi, A.; 'Āmeli, S. H. (2026). An Analytical Study of Qur'anic Evidence for the Legitimization of Suicide Operations in the Thought of Muslim Joudat. *Quranic Doctrines*, 23(43), 381-422. <https://doi.org/10.30513/qd.2026.6948.2535>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The obligation of jihad, in a general sense, constitutes a fundamental ruling in Islamic jurisprudence—rooted in the Quran, Prophetic traditions, reason, and universal rational norms. Nevertheless, the contemporary Muslim world suffers from the widespread phenomenon of suicide operations, often carried out under the banner of jihad fi sabil Allah. These acts, taking place in public spaces, mosques, and sacred shrines, have generated severe misperceptions, associating Islam with extremism and violence and portraying it as an inherently militant faith. This problem becomes even more critical when certain ideologues attempt to ground such acts in religious legitimization, presenting them as either obligatory (wājib), recommended (mandūb), or traditional (sunnah). A scholarly critique of such justifications is thus indispensable. The present research intends to analyze Muslim Joudat's reasoning and Quranic citations in support of these operations, and to demonstrate—through textual and interpretive analysis—that suicide attacks do not fall under the Quranic definition of jihad fi sabil Allah.

Method

This research adopts a qualitative, library-based, and descriptive-analytical method. The researcher assumes an impartial stance and employs an analytical method to elucidate the central questions. Sources include the Quran, classical and modern Sunni tafsīr literature, and recent academic studies on jihad and martyrdom operations. Data collection was carried out by extracting relevant passages from the works of Muslim Joudat and comparing them with mainstream Sunni exegetical views. The analysis focused on the semantic and contextual examination of Quranic verses related to permission for jihad, the concept of kāfir (disbeliever), and the rules of combat (qitāl).

Results

An examination of the Quranic usage of kāfir (disbeliever) and 'adu Allāh (enemy of God) reveals that branding a person who has professed the shahādatayn (Islamic declaration of faith) as a kāfir lacks religious validity. Furthermore, the Quran does not sanction combat (qitāl) against non-Muslims except in the case of active combatants (kuffār ḥarbiyyūn). Once polytheists or disbelievers embrace faith—or verbally declare it as in the case of the hypocrites during the conquest of Mecca—their life and property are protected under Islamic law. The textual analysis of verses granting permission for jihad shows that they address circumstances of defensive warfare or resistance against aggressive enemies, not preemptive or self-destructive acts. In several instances, adversaries of Islam had exceeded conventional hostility, thereby justifying a defensive response. The Quran also explicitly promotes peace, reconciliation, and justice as guiding principles in intergroup relations.

Islam's acknowledgment of the right to self-defense corresponds with universal human and international norms. Nevertheless, the default Quranic principle in dealing with non-Mus-

lims is that of dignified peace rather than hostility. By logical extension, when engaging with fellow Muslims regardless of sectarian affiliation, the Quran's emphasis on unity and harmony renders violent suicide operations between Muslims entirely illegitimate. Such acts not only distort the radiant image of Islam but also hinder its propagation, squander human resources, and aid external forces seeking dominance over the Muslim community.

Conclusions

The study concludes that the Quran provides no basis whatsoever for legitimizing suicide operations. Joudat's attempt to associate these acts with jihad fi sabil Allah results from a misinterpretation of the Quranic context and a disregard for Islamic ethical principles. True jihad—rooted in justice, defense, and the preservation of life—cannot be equated with operations that deliberately target non-combatants or fellow Muslims. Instead, Islam advocates a powerful yet peaceful coexistence, making such Takfiri-inspired acts fundamentally anti-Quranic and anti-humanitarian.

Author Contributions

All authors contributed equally to conceptualization, data collection, analysis, and writing. The corresponding author handled final revisions and submission.

Data Availability Statement

No empirical data were used; all sources are cited in the references.

Acknowledgements

We extend our sincere gratitude to the esteemed reviewers who kindly undertook the anonymous multi-stage review process. We also appreciate the patient efforts of the editorial team of the prestigious biannual journal Quranic Teachings. Furthermore, we express our heartfelt respect and gratitude to His Eminence Ayatollah Dr. Seyyed Hassan 'Āmeli (may Allah grant Muslims benefit from his long life) for his invaluable guidance.

Ethical Considerations

The authors have adhered to principles of research ethics, avoiding data fabrication, distortion, plagiarism, and any form of academic misconduct.

Funding

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflicts of interest regarding the publication of this article.

Declaration on the Use of AI Tools

In the preparation of this article, the authors utilized the Iranian AI platform GapGPT to assist in translating sources. After using this tool, they reviewed and edited the generated content and take full responsibility for the published content.

بررسی مستندات قرآنی مشروع انگاری عملیات‌های انتحاری در آرای مسلم جودت

✉ صغری فرزانه^۱ | علیرضا عبدالرحیمی^۲ | سید حسن عاملی^۳

۱. گروه معارف، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران. رایانامه: s.farzaneh@iauardabil.ac.ir
۲. گروه معارف، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران. رایانامه: a.abdorahimi@iauardabil.ac.ir
۳. گروه معارف، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران. رایانامه: Hf.Ameli@iau.iac.ir

چکیده

وجوب جهاد، فی‌الجمله یکی از احکام ضروری اسلام است که افزون بر برخورداری از خاستگاه قرآنی و روایی، مستند به حکم عقل و بنائات عقلایی می‌باشد. اما آنچه امروزه جهان اسلام شدیداً از آن رنج می‌برد عملیات‌های انتحاری است که با عنوان جهاد فی سبیل الله در بین مسلمین و در اماکن عمومی، مساجد و مشاهد مشرفه انجام می‌شود، چه آن‌که این مسئله سبب شده است تا اتهام خشونت‌طلبی و تروریسم به نادرستی متوجه مسلمانان و مکتب اسلام گردد و اسلام به عنوان دینی جنگ طلب معرفی شود. این آسیب آن‌گاه تشدید می‌شود که اشخاصی درصدد مستند ساختن آن به آموزه‌های دینی بر آیند تا از این رهگذر، مشروعیت آن را در مراتب مختلف فرض، ندب، سنت و ... اثبات نمایند. از این رو، تحقیق و پژوهش در جهت نقد چنین تئوری‌هایی ضروری است. تحقیق حاضر سعی دارد تمسک عالم وهابی، مسلم جودت، به عنوان نمونه‌ای از تفکر وهابیت، را در مشروع انگاری چنین عملیات‌هایی، بر پایه استناد به آیات قرآن و با روش توصیفی - تحلیلی و عمدتاً با تمرکز بر تفاسیر و آرای عالمان و مفسران اهل سنت نقد نماید. بررسی آیات اذن جهاد و تفاسیر اهل سنت نشان داده است که عملیات‌های انتحاری در بین مسلمانان مصداق جهاد فی سبیل الله نبوده است و توجیه قرآنی ندارد.

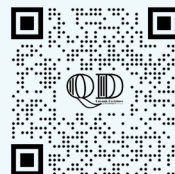
اطلاعات مقاله

نوع مقاله: ترویجی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱/۲۶
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۸/۲۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۵
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۴/۱

کلیدواژه‌ها

نقد وهابیت، عملیات
انتحاری، جهاد ابتدایی، آیات
الاحکام.

استناد: فرزانه، صغری؛ عبدالرحیمی، علیرضا؛ عاملی، سید حسن. (۱۴۰۵). بررسی مستندات قرآنی مشروع انگاری عملیات‌های انتحاری در آرای مسلم جودت. آموزه‌های قرآنی، ۲۳(۴۳)، ۴۲۲-۳۸۱. <https://doi.org/10.30513/qd.2026.6948.2535>

مقدمه

قرآن کریم با بیان رهنمودهای روشن، همهٔ انسان‌ها را به گرد آمدن بر محور توحید سفارش می‌کند و تفرقه و چنددستگی را عامل دوری از راه مستقیم دین می‌داند. رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله نیز پیوسته امت خود را از گرفتار شدن در دام دین‌سازان و بدعت‌گذاران بیم می‌داد. با وجود این، مسیر حرکت اسلام در طول تاریخ دچار انحرافات شده است که نمونهٔ بارز آن در اندیشهٔ وهابیت دیده می‌شود؛ تفکری که خیل کثیری از مسلمانان جهان را خارج از دین اسلام دانسته است و خود را یگانه مصداق امت رسول الله می‌داند. معمار این اندیشه که چهره‌ای خشن و کریه از دین رحمت ارائه نموده، ابن تیمیه است که با تفسیر به رأی و برداشت نادرست از برخی آیات شفاعت، توسل، تبرک، زیارت قبور انبیا و اولیا، طلب شفاعت از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سایر اولیا، فرستادن صلوات با صدای بلند بر پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله به ویژه در کنار قبر ایشان، جشن و شادی در میلادهای پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام، سوگواری در روزهای شهادت و وفات، ساختن قبه بر قبور مبارک آنان و هر چیز دیگری که بیانگر احترام، تعظیم و تقدس آنان باشد، را حرام و غیرمشروع دانسته است و اعتقاد به این امور و عمل به آن‌ها را باعث شرک و کفر می‌داند (ابن تیمیه، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۴۵-۵۶).

این در حالی است که بسیاری از مصادیقی که ایشان مصداق بدعت و شرک شمرده‌اند از پشتوانهٔ سیرهٔ مسلم متشرعه برخوردارند که نه تنها علی‌رغم معاصر بودن با معصوم، با ردع معصوم مواجه نشده‌اند، بلکه مؤید به تأییدات نقلی و عملی معصومین هستند. به عنوان مثال، مسلمانان در طول تاریخ، به زیارت قبور و سفر برای زیارت قبر رسول خدا صلی الله علیه و آله به عنوان یک سنت و مستحب مؤکد پایبند بوده‌اند، چه آن‌که بر پایهٔ نصوص مأثوره که فریقین نقل کرده‌اند، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز به زیارت قبر پدر و مادر خود می‌رفتند (حلبی شافعی، بی تا، ج ۱، ص ۱۲۵) و نیز خود ایشان جهت تأکید بر زیارت قبر خود توسط امتش، فرمود:

«من زار قبری وجبت له شفاعتی» (ذهبی، ۱۴۲۰، ص ۵۲).

سؤال‌های پژوهش

۱. بر اساس مستندات قرآنی، «عملیات انتحاری» به عنوان یک «مشروع» نظامی، چه جایگاهی دارد؟ آیا می‌توان آن را ذیل مفهوم «جهاد» یا «قتال» در قرآن گنجانند؟

۲. آیا در نص صریح قرآن (آیات الاحکام)، مجوز یا منعی صریح برای استفاده عامدانه از بدن خود فرد مسلمان به عنوان سلاح در میدان نبرد وجود دارد؟
۳. مبانی قرآنی طرف داران «م شروع بودن» این عملیات‌ها تا چه حد با سیاق نزول، مقاصد کلی شریعت (مانند حفظ نفس) و اخلاق نظامی در اسلام سازگاری دارد؟

ضرورت و اهمیت پژوهش

ضرورت الهیاتی: مهم‌ترین دلیل انجام این پژوهش، دفاع از حرمت و پیام جهانی قرآن است. استناد آیاتی که درباره جهاد در صدر اسلام با شرایط خاص نازل شده‌اند به عملیات‌هایی که غیرنظامیان را هدف می‌گیرند، نوعی تحریف در معنا و هدف‌گذاری قرآن محسوب می‌شود. این پژوهش روشن می‌کند که چگونه برداشت‌های افراطی، مفاهیم قرآنی را از بستر تاریخی، مقاصد شریعت (مانند حفظ نفس، عدل، و امنیت) و تفسیرهای پذیرفته شده علمای اسلام جدا می‌کند.

از طرفی، مسلم جودت که مقاله حاضر حول نقد نظرات ایشان تهیه شده است، از چهره‌های شاخص و نظریه‌پرداز جریان‌های تکفیری - جهادی است که برای توجیه عملیات‌های انتحاری علیه غیرنظامیان، چه شیعه، چه سنی مخالف و چه شهروندان کشورهای غیراسلامی، به استناداتی از قرآن متوسل می‌شود. این استدلال‌ها در فضای مجازی و در میان هواداران این گروه‌ها به سرعت منتشر شد و به عنوان «برهان شرعی» ارائه می‌گردد. بنابراین، بررسی این استدلال‌ها یک مسئله فوری و ضروری برای جهان اسلام و جامعه بین‌الملل محسوب می‌شود.

روش پژوهش

روش پژوهش به صورت کیفی و کتابخانه‌ای است. در واقع، نویسندگان در جایگاه پژوهشگرانی بی‌طرف، با روش تحلیلی به تبیین سؤالات و مسئله پژوهش می‌پردازند.

پیشینه پژوهش

آنچه به عنوان پیشینه این تحقیق یافت شد عبارت است از:

۱. چگینی و فرمانیان (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «مؤلفه‌های مشروعیت بخشی عملیات استشهادی» به بررسی مقایسه‌ای آرای اهل سنت و سلفیه تکفیری در جواز عملیات استشهادی پرداخته و با بیان شرایط جواز این عملیات‌ها از نگاه دو گروه، به این نتیجه رسیده‌اند که دو شرط کافر بودن و محارب بودن هدف استشهادی در بیشتر اقدامات استشهادی که در

مناطق مسلمان نشین انجام می شود، توسط سلفیه تکفیری نادیده گرفته شده است و حتی شرط مصلحت برای اسلام و مسلمانان بودن، که مهم ترین شرط برای عمل استشهادی است، مورد انکار گروه های تکفیری قرار گرفته است و مبنای عمل آنان نیست.

۲. نجف زاده و جمالی (۱۳۹۸) نیز در مقاله ای به رمزگشایی تصویری حملات انتحاری در گروه های تکفیری پرداخته و با تکیه بر «نشانه شناسی تصویری» و با تحلیل تصاویر منتشر شده از عاملان انتحاری داعش، به این نتیجه رسیده اند که میل به مرگ، نشانه «هویت جویی» عناصر داعش از طریق «جاودانگی» ناشی از مرگ اختیاری و انکار هویت های رقیب است.

۳. محقق داماد و تقی زاده (۱۳۸۹) در مقاله ای به بررسی تفاوت عملیات استشهادی و انتحاری و مسئله تروریسم از جنبه فقهی پرداخته و وجه تمایز آن ها را بیان نموده اند تا اتهام تروریستی بودن عملیات های استشهادی رفع گردد.

۴. ملامحمد علی (۱۳۸۴) در مقاله ای با عنوان «مشروعیت عملیات استشهادی از دیدگاه فقه های معاصر شیعه و اهل سنت» بیان می نماید که عملیات استشهادی شیوه و ابزاری دفاعی است که در زمان های اخیر، مجاهدین مسلمان علیه دشمنان متجاوز و اشغالگر به کار گرفته اند. عده ای از فقه های معاصر شیعه و اهل سنت این نوع عملیات را مصداقی از جهاد دفاعی دانسته اند و آن را جایز و مشروع می دانند. عملیات استشهادی با توجه به اهمیت حفظ نفس، زمانی انجام می شود که با دیگر ابزار دفاعی متعارف، دفع تجاوز ممکن نباشد. اطلاق آیات و روایات جهاد دفاعی و ترجیح دفاع بر حفظ نفس، دلیل جواز این نوع عملیات است. عملیات استشهادی ملاک جهاد و دفاع را دارد و با انتحار و اعمال انتحاری علیه انسان های بی گناه، یا به عبارت دیگر، خودکشی بدون جهت شرعی متفاوت است. لذا ادله حرمت قتل نفس منصرف از آن است.

بنابراین، پژوهش حاضر در نوع خود خاص و منحصر به فرد است و این مهم اصلی ترین نوآوری پژوهش به شمار می رود. مقاله حاضر تلاش می کند با بررسی ساختار استدلال های مسلم جودت و تحلیل استنادات قرآنی او در زمینه مشروعیت عملیات انتحاری، نشان دهد که این استنادات نه تنها فاقد انسجام درونی اند، بلکه در تعارض با اصول مسلم فقه اسلامی قرار دارند. در این پژوهش، برخلاف رویکردهای صرفاً فقهی یا سیاسی، از شیوه تفسیری - تحلیلی بهره گرفته شده است تا دلالت واژگان، سیاق آیات و مبانی تفسیری اهل سنت و شیعه به دقت

بررسی شوند. این شیوه پژوهش امکان ارزیابی عمیق‌تر مدعیات مسلم جودت را فراهم کرده و عدم انطباق برداشت‌های او با نصوص و ظاهر آیات را به وضوح نمایان ساخته است. یکی از نوآوری‌های قابل توجه مقاله، بازتعریف مفاهیمی نظیر «عدو الله»، «فی سبیل الله»، «جهاد» و «استشهاد» در چارچوب قرآن و فقه اسلامی است. تحلیل تطبیقی این مفاهیم با تفسیرهای مسلم جودت در توجیه عملیات انتحاری، حاکی از خلط آشکار میان مفاهیم و بی‌توجهی به مبانی قطعی فقهی است. بازشناسی دقیق این مفاهیم، مرز میان جهاد مشروع و خشونت نامشروع را تبیین می‌کند. مقاله با بهره‌گیری از آموزه‌های فقه مقاصدی، میان شهادت طلبی مشروع در برابر دشمن متجاوز و عملیات انتحاری فاقد ضابطه و مجوز شرعی، تمایز نهاده است. در این چارچوب، صرف نیت فردی برای کسب رضایت الهی نمی‌تواند مشروعیت عملی را تضمین کند، بلکه تحقق شروطی نظیر رعایت حرمت جان غیرنظامیان، وجود تهدید بالفعل، اذن حاکم شرع و تناسب میان هدف و وسیله، شرط مشروعیت کنش جهادی است. در بخش پایانی مقاله، بر اساس آیات قرآن درباره اذن جهاد، چارچوبی پیشنهادی برای سنجش مشروعیت اقدامات جهادی در عصر حاضر ارائه شده است. این چارچوب مبتنی بر اصول عقلانی و شرعی نظیر اصل دفاع، رفع ظلم، مقابله با تجاوز، و رعایت قواعد اخلاقی در جنگ است. این چارچوب تحلیلی می‌تواند معیاری کاربردی برای تفکیک میان مقاومت مشروع در برابر اشغالگری و خشونت افراطی در قالب تکفیر و ترور ارائه دهد. به طور کلی، نوآوری پژوهش حاضر در پیوند دقیق میان تحلیل قرآنی، روش‌شناسی فقهی، و نقد گفتمان‌های خشونت‌محور در فضای اسلامی معاصر جلوه‌گر است؛ امری که می‌تواند در بازسازی گفتمان اعتدالی و صلح‌محور در جوامع مسلمان نقش مؤثری ایفا نماید.

چارچوب نظری: این پژوهش در پاسخ به سؤال اصلی‌اش: «مستندات قرآنی مشروع‌انگاری عملیات‌های انتحاری در آرای مسلم جودت کدام است؟» چارچوب نظری زیر را ترسیم می‌کند و می‌کوشد پدیده مورد بررسی خود را از منظرهای مختلف و در تعامل با یکدیگر بکاود. این چارچوب نظری بر سه پایه اصلی استوار است:

۱. الهیات تفسیری (تئولوژی هرمنوتیک): بررسی روش‌شناسی جودت در فهم نص قرآنی.
۲. فقه سیاسی - نظامی (فقه‌الجهاد): تحلیل مبانی فقهی که او برای توسیع مفهوم جهاد و شهادت به کار می‌گیرد.

۳. گفتمان ایدئولوژیک - سیاسی: تبیین بافتار سیاسی و ایدئولوژیکی که خوانش او را شکل داده است و تقویت می‌کند. در مرکز این چارچوب، مفهوم بازخوانی ایدئولوژیک نص قرار دارد که محور تعامل این سه رکن است.

۱. الهیات تفسیری (تئولوژی هرمنوتیک)

الف. روش‌شناسی فهم نص: این بخش به چگونگی خوانش جودت از قرآن می‌پردازد. نظریه‌های هرمنوتیک مدرن (مانند نظریه حلقه هرمنوتیکی هایدگر و گادامر) به ما می‌گویند که فهم هر مفسر، متأثر از پیش‌فهم‌ها و پیش‌داوری‌های اوست. در مورد جودت، این پیش‌فهم‌ها عمدتاً ایدئولوژیک‌اند.

ب. قرائت‌گزینی و اقتضام‌محور: تمرکز بر آیاتی که ظاهراً بر مبارزه و قتال تأکید دارند (مانند آیه ۱۹۰ سوره بقره: ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ...﴾) و غفلت عمدی یا تأویل افراطی آیات مربوط به صلح، مدارا، رحمت برای جهانیان و حرمت جان انسان‌ها (مانند آیه ۳۲ سوره مائده: ﴿مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ...﴾).

ج. تأویل افراطی و گذر از ظاهر نص: استفاده از روش التماس علت برای تطبیق آیات بر مصادیق معاصر. برای مثال، توسیع مفهوم مشرکان یا کافران در آیات جهادی به همه نیروهای نظامی یا غیرنظامی در جوامع مورد هدف، بدون در نظر گرفتن شرایط تاریخی نزول آیات و قراردادهای ذمه و امان.

د. ابطال مفهوم محکم و متشابه: در این خوانش تمام آیات قرآن در خدمت یک گزاره مرکزی (جهاد) قرار می‌گیرند و آیات صلح‌آمیز (به عنوان متشابه) به گونه‌ای تأویل می‌شوند که با آن گزاره مرکزی (محکم پنداشته شده) سازگار شوند.

ه. نظریه انسداد باب عقل‌گرایی: در این دیدگاه، دروازه اجتهاد عقلانی بسته شده است و تنها یک خوانش ظاهری و سلفی از نص مجاز است. این امر هرگونه تفسیر تاریخی - انتقادی یا مقاصدی (هدفمند) از قرآن را نفی می‌کند.

نظریه پردازان کلیدی: مارتین هایدگر، هانس-گئورگ گادامر (در هرمنوتیک)، محمد ارکون، نصر حامد ابوزید (در نقد خوانش‌های ایدئولوژیک از قرآن).

۲. فقه سیاسی - نظامی (فقه الجهاد)

بازتعریف مفاهیم کلیدی این بخش به محتوای استدلال جودت می‌پردازد. او با بازتعریف مفاهیم بنیادین فقه جهاد، به دنبال ایجاد مشروعیت برای عملیات انتحاری است.

الف. توسعه معنایی شهادت: تلفیق مفهوم سنتی شهادت (کشته شدن در میدان نبرد متقابل) با مفهوم عمل انتحاری. در این بازتعریف، قصد فرد (شهادت طلبی) بر قالب عمل (کشتن غیرنظامیان یا خودکشی) مقدم شمرده می‌شود. این نظریه با استناد به آیاتی مانند «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ» (بقره/۲۰۷) توجیه می‌گردد.

ب. بازتعریف میدان جهاد و دشمن: عبور از مفهوم کلاسیک جهاد به عنوان جنگی تعریف شده بین دولت‌ها یا در میدان نبرد مشخص، به سوی مفهوم جهاد به عنوان وضعیت دائمی و فرامرزی علیه کفر. در این نگاه، مرزهای جغرافیایی و ملیت‌های مدرن فاقد اعتبار شرعی‌اند. آیاتی مانند «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ» (توبه/۱۲۳) به گونه‌ای تفسیر می‌شود که گویا دایره دشمنان بی‌پایان است.

ج. ابطال مفهوم دارالاسلام و دارالکفر: در این چارچوب فقهی، با ادعای حاکمیت کفر بر جهان به دلیل قوانین غیرالهی، تمام جهان دار حرب اعلام می‌گردد و هر عملی علیه آن مجاز شمرده می‌شود.

د. توجیه تلفات غیرنظامی (ضرر): با استناد به آیاتی که خطاب به مشرکان می‌گویند در میدان جنگ، آنان را هر کجا یافتید بکشید (مانند توبه/۵)، و با ادعای عدم تمیز در جنگ‌های مدرن، کشتن غیرنظامیان به عنوان یک ضرورت یا خسارت جانبی مجاز شمرده می‌شود. نظریه پردازان کلیدی: ابن تیمیه (مرجع سلفی‌گری)، سید قطب (نظریه حاکمیت و جاهلیت مدرن)، ابومصعب الزرقاوی (مجری این ایده‌ها در عمل).

۳. گفتمان ایدئولوژیک - سیاسی

بافتار تولید معنای این بخش به چرایی و زمینه شکل‌گیری آرای جودت می‌پردازد.

الف. گفتمان جهادگرایی سلفی - تکفیری: آرای جودت بخشی از این گفتمان است که در پاسخ به بحران هویت جهان اسلام، شکست جنبش‌های ملی‌گرا و سکولار، و احساس تحقیر

در برابر غرب شکل گرفته است. این گفتمان خشونت را نه تنها یک ابزار، که فریضه‌ای هویت‌بخش می‌داند.

ب. ساخت دشمن و فضای ایدئولوژیک: قرآن در این گفتمان به ابزاری برای مرزبندی ایدئولوژیک تبدیل می‌شود.

۴. تعریف عملیات استشهادی و انتحاری

۱-۴. عملیات استشهادی

«استشهاد» از ماده «شهد» در لغت به معنای گواهی خواستن، کسی را به شهادت خواندن، و کشته شدن در راه خداست، که در این نوشتار معنای سوم مراد است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۲۳۸). بنابراین، عملیات استشهادی به عملیاتی گفته می‌شود که مطلوب عامل، شهادت و کشته شدن در راه خداست. عملیات استشهادی اقدامی است که شخص با قصد قربت و با علم به شهادت و با هدف ضربه زدن به دشمن متجاوز و اشغالگر، به انجام آن مبادرت می‌ورزد و در این راه کشته می‌شود (برجی، ۱۳۸۶، ص ۸۱).

۲-۴. عملیات انتحاری

«انتحار» از ماده «نحر» به معنای مکان ذبح حیوان، اصطلاحی است که بر عملی اطلاق می‌شود که شخص با آن اقدام به خودکشی می‌کند (جوهری، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۸۲۴). واژه «انتحار» از ریشه «نَحَرَ» مشتق شده و در زبان عربی به معنای «ذبح در ناحیه گلو» است. اما در اصطلاح معاصر، «انتحار» به معنای خودکشی و پایان دادن عمدی به زندگی خویش به کار می‌رود: «انتحر الرجل» یعنی «قتل نفسه بوسيلة ما» (مرد خود را با وسیله‌ای کشت) (انیس و دیگران، ۱۴۲۵، ذیل «نحر»)، یعنی اقدامی آگاهانه و عمدی برای کشتن خود.

۳-۴. تفاوت عملیات استشهادی با عملیات انتحاری

” اقدام در جهت کشتن خود، اگر برای دفاع از اسلام و مسلمین و دفع تجاوز از بلاد اسلامی و علیه متجاوزان و اشغالگران انجام شود، همان عملیات استشهادی است، ولی اگر فاقد ملاک و شرایط مذکور باشد و علیه انسان‌های بی‌گناه و کسانی که نقشی در تجاوز و اشغالگری ندارند انجام شود، نوعی انتحار و خودکشی ست

و از نظر اسلام، گناه کبیره و حرام است و ادله حرمت قتل نفس شامل آن می‌شود
(ملا محمد علی، ۱۳۸۴).

۵. کیفیت مشروع‌انگاری عملیات‌های انتحاری از دیدگاه مسلم جودت

مسلم جودت در مقاله‌اش با عنوان «إشكالية العمليات الاستشهادية»^۱ که در شماره ۱۲ مجله فذکر به چاپ رسیده است، سعی دارد انگیزه جوانان و نوجوانان برای انجام عملیات‌های انتحاری در بین غیروهابی‌ها را بالا ببرد و کار آنان را تبعیت از قرآن و عمل به آیات آن جلوه دهد. بنابراین به آیات متعددی متمسک شده است و انتحار در بین اجتماعات مسلمین را نه تنها خودکشی نمی‌داند، بلکه اعلائی کلمه الله معرفی می‌کند. البته هرچند در مقاله مذکور و دیگر آثار منتشرشده جودت مانند فقه المقاومة و العمليات الاستشهادية في ميزان الشريعة، عبارات صریحی علیه شیعه به عنوان هدف عملیات انتحاری به چشم نمی‌خورد، لکن او در مقاله‌ای با عنوان «الخطر الصفوي على بلاد المسلمين»^۲ از شیعه به عنوان خطری که بلاد مسلمین را تهدید می‌کند یاد کرده است و راه‌حل‌هایی برای مقابله با تشیع ارائه می‌دهد.^۳ او مفاهیمی مانند «عدو الله»، «العدوان»، «أئمة الکفر» و «المحتل» را در قالبی کلی و اغلب در رابطه با دشمنان خارجی یا نیروهای اشغالگر به کار می‌برد (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۵۸؛ ۱۸۰)، اما در سباقی به کار می‌گیرد که امکان اطلاق به مخالفان مذهبی را فراهم می‌کند و درصدد ارائه مشروعیت برای کنش‌های استشهادی است که در بین مسلمانان غیروهابی انجام می‌پذیرد.

۱. دسترس‌پذیر در: <http://saaaid.org/arabic/ar183.htm>

۲. دسترس‌پذیر در: <https://www.saaaid.org/Doat/moslem/41.htm#gsc.tab=0>

۳. «وبعد هذه الأرقام المفزعة نهيب بأهل السنة والجماعة بكلّ بقاع الأرض لتثبيت أهل السنة بكلّ الوسائل المادية والمعنوية كلّ بما يستطيع وأكد على التوعية من خطرهم وفضح عقائدهم وما يكيدوه للمسلمين ودينهم ولعلّ من أهمّ ما يجب أن يكون من خطط للتصدي لخطرهم هو:

- التوعية من خطرهم وبيان عقائدهم الباطلة بكلّ الوسائل الممكنة.
- إنشاء ودعم القنوات المتخصصة بالعربية والفارسية للردّ عليهم وبيان حقيقتهم.
- إغلاق جميع قنواتهم التبشيرية في الأقطار العربية وغيرها.
- الوقوف مع أهل السنة الذي تحاك بهم المؤامرات التبشيرية ومذهبهم بالدعم المادي والمعنوي.
- تنمية مناطق أهل السنة بالمشاريع التي تحتاجها مناطقهم وأهلها.
- التضييق على الروافض بكلّ السبل والطرق الممكنة.
- إنشاء أقسام في الجامعات متخصصة لمقاومة هذا الخطر الداهم.

فإن لم نتصدى لهذا الخطر وأمثاله فلن تقوم لنا أي قائمة أو وزن، والله المستعان» (دسترس‌پذیر در: <http://saaaid.org/Doat/moslem/68.htm>)

یکی از دلایل این تأثیر، اصطلاح «أئمة الکفر» (برگرفته از آیه ۱۲ سوره توبه) است که گاه در قرائت‌های تکفیری نسبت به شیعه یا دیگر مسلمانان به کار رفته است. همچنین در منابع بنیادگرای سلفی، خصوصاً نزد پیروان ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب، شیعه گاه مبتدع یا حتی مشرک معرفی می‌شود (ابن عبدالوهاب، ۱۴۱۵، ج. ۱، ص. ۵۶؛ ابن تیمیه، ۱۴۱۸، ج. ۱، ص. ۴۷). مسلم جودت نیز با این‌که از ادبیات این جریان تأثیر پذیرفته است، اما از لحاظ اصطلاح‌شناسی، با احتیاط بیشتری سخن می‌گوید و عبارات صریحی علیه شیعه به کار نمی‌بندد، چنان‌که گذشت.

۵-۱. استشهاد به آیه ۶۰ سوره انفال

مسلم جودت در ابتدای سخنش ضمن اشاره به خطری که بلاد مسلمین را تهدید می‌کند، می‌گوید: «حملة شدید دشمنان خدا به اسلام و مسلمانان و کشورشان ما را ملزم می‌کند که برای دفع تجاوز و مجازات متجاوزان و کسانی که از آنان پیروی می‌کنند، با تمام قدرتی که داریم، تجهیزات مادی و معنوی را آماده کنیم».^۴ او سپس در ادامه، به آیه ۶۰ سوره انفال تمسک می‌کند که خداوند می‌فرماید: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ...﴾؛ «و هرچه در توان دارید از نیرو و اسب‌های آماده بسیج کنید تا با این [تدارکات] دشمن خدا و دشمن خودتان و [دشمنان] دیگری را جز ایشان که شما نمی‌شناسیدشان و خدا آنان را می‌شناسد بترسانید و هر چیزی در راه خدا خرج کنید پاداشش به خود شما بازگردانیده می‌شود و بر شما ستم نخواهد رفت».

۵-۱-۱. تقریب استدلال به آیه مذکور

جودت در مقام بررسی دلالتی و استظهار وجوب عملیات استشهادی از آیه مذکور، امر خداوند بر لزوم آمادگی مسلمانان از نظر تجهیزات جنگی را به عنوان پشتوانه معنوی انتحار تلقی می‌کند.

۵-۱-۲. بررسی و ارزیابی استدلال مذکور

استدلال مذکور از جهات مختلفی نادرست است، چراکه حتی ظاهر آیه با چنین استدلالی موافق نیست.

الف. بی‌ارتباط بودن آیه مذکور با محل بحث

تمسک به آیه مذکور با هدف اثبات مشروعیت کشتار دیگران با عملیات‌های استشهادی، تمسک به دلیلی ناتمام است. وجه ناتمام بودن دلالت دلیل مذکور بر مدعای نگارنده، آن

۴. «إن الهجمة الشرسة على الإسلام والمسلمين وبلادهم من قبل أعداء الله تتطلب منا أن نعدَّ العُدَّة بكل أنوعها المادية والمعنوية لردَّ العدوان والتنكيل به وبمن يسير بركبه بكل ما وهبنا من قوة».

است که او در صدد اثبات مشروعیت قتال و عملیات استشهادی است، در حالی که آیه مذکور سخن از ارباب، و نه قتال، به میان آورده است. این آیه اصلاً اشاره‌ای به کشتن و قتل دیگران ندارد، بلکه دستور فراهم کردن ادوات جنگی را جهت ایجاد رعب در دل دشمنان خدا به مسلمانان می‌دهد و از «ترهبون» سخن گفته است نه «تقاتلون». بنابراین برداشتِ وجوب قتال از آیه مذکور، یا ناممکن است و یا نیاز به انضمام ادله دیگر به عنوان قراین منفصله دارد. لذا نظر به دلالت مطابقی واژگان در آیه مذکور، امکان حمل فعل «ترهبون» بر معنای قتال و یا ملازمات آن وجود ندارد و در تمامی تفاسیر فریقین، «ترهبون» با همان معنای ظاهری کلمه یعنی ترساندن آمده است. از این رو حمل آیه بر هر معنای دیگری ناموجه خواهد بود. طبری در تفسیر واژه «ترهبون» در این آیه می‌نویسد:

” یقول تخیفون یا عداکم ذلک عدو الله و عدوکم من المشرکین؛ با آمادگی تان دشمن خدا و دشمن خودتان را بترسانید (طبری، ۱۴۱۲، ج. ۱۰، ص. ۲۱).

آلوسی می‌نویسد:

” تَرْهَبُونَ بِهٖ اَیْ تُخَوِّفُونَ به؛ یعنی به وسیله آن بترسانید (آلوسی، ۱۴۱۵، ج. ۵، ص. ۲۲۲).

اگر گفته شود خود عملیات استشهادی، فارغ از آن که به قتل و کشتار دیگران بینجامد یا نینجامد، سبب ارباب و ترساندن است پس مشمول آیه می‌گردد، در پاسخ خواهیم گفت: افزون بر اشکالاتی که در ادامه خواهد آمد، آیه شریفه اربابی را تأیید می‌کند و به آن مشروعیت می‌بخشد که مبتنی بر «أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ» باشد، یعنی به دنبال فراهم آوردن اسباب تقویت و گردآوردن ابزار جنگی، اربابی حاصل آید نه آن که در پی خودکشی، وحشتی در دل دیگری بیفکند. بنابراین آنچه مدلول آیه است از محل بحث بیگانه است.

ب. عدم شناخت مصداق آیه

بحث مهم دیگر در استناد به این آیه، تعریف و تعیین مصداق «عدو الله» و «عدوکم» است که خداوند در مقابله با آنان، مسلمانان را امر به تجهیز و آمادگی نظامی و دفاعی می‌کند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده‌اند: در اسلام شخص، ادای شهادتین کافی است (نسایی، ۱۴۲۱، ج. ۱، ص. ۲۳۱). ایشان در جای دیگر، صرف نماز را سبب برقراری پیوند دینی معرفی می‌کند:

” بیننا و بینهم الصلاة؛ پیمان میان ما و آنان نماز است (این ماجه، بی‌تا، ج.

۱، ص. ۳۴۲).

اما آنچه از اندیشه و عملکرد محمد بن عبدالوهاب، که مسلم جودت بارها استدلال‌ات خود را مستند و متکی به وی می‌نماید، سراغ داریم برخلاف این اصل مهم است که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله بیان فرمود، چه محمد بن عبدالوهاب می‌گوید:

” إن إقرار الكفار بتوحيد الله لم يعصم دماءهم وأموالهم؛ اقرار کفار به توحید،

خون و اموال آنان را محافظت نمی‌کند (عاصمی، ۱۴۱۷، ج. ۱، ص. ۱۴۵).

این سخن در تبیین کامل و مخالفت صریح با قرآن و سیره و سخن رسول خدا و سیره صحابه ایشان و فقه همه مذاهب اسلامی است، زیرا طبق آیه ۹۵ سوره نساء: ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا﴾؛ و به کسی که نزد شما اظهار اسلام می‌کند مگویید تو مؤمن نیستی»، خداوند از کافر دانستن کسی که تحیت اسلامی (منظور تحیت و درود به روش مسلمانان به عنوان نشانه‌ای بر مسلمان بودن شخص و اکتفا به حداقل نشانه مسلمانان است) را در پیش گرفته نهی فرموده است. در تحلیل مصداق «عدو الله و عدوكم» در آیه ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ...﴾ رعایت ضوابط دقیق در مصداق‌شناسی ضروری است، به‌ویژه در صورتی که استناد به این آیه مستند عملیات خشونت‌بار علیه مسلمانان قرار گیرد. بر اساس مبانی فقهی پذیرفته‌شده در تمام مذاهب اسلامی، اظهار شهادتین برای ورود به دایره اسلام در احکام دنیوی کفایت می‌کند، مگر آن‌که دلیلی شرعی و علنی بر ارتداد یا محاربه ارائه شود. نقل معتبر از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله که می‌فرماید: «أمرت أن أقاتل الناس حتى يشهدوا أن لا إله إلا الله وأنَّ محمدًا رسول الله... فإذا قالوها عصموا مني دماءهم وأموالهم إلا بحق الإسلام، وحسابهم على الله» (بخاری، ۱۴۲۲، ج. ۱، ص. ۸۷)، دلالت بر آن دارد که اسلام ظاهری بر اساس شهادتین، موجب حرمت جان و مال افراد است و داوری درونی و باطنی به خداوند واگذار شده است. این اصل نه تنها در سنت نبوی، بلکه در آثار اصولی اهل سنت نیز به صراحت آمده است. برای نمونه، شافعی تصریح می‌کند: «نقبل الإسلام من كل من نطق بالشهادتين، ونكل السرائر إلى الله» (شافعی، ۱۴۱۰، ص. ۲۸۴). در همین راستا، در حدیثی دیگر آمده است: «من صلى صلاتنا واستقبل قبلتنا وأكل ذبيحتنا فهو المسلم، له ما لنا وعليه ما علينا» (بخاری، ۱۴۲۲، ج. ۱، ص. ۱۲۷) که معیارهای عینی برای پیوستن به جماعت مسلمانان را تبیین می‌کند. در فقه امامیه نیز اصل

«الظاهر حجة ما لم يثبت خلافة» پذیرفته شده است و فقهایمانند شیخ طوسی معتقدند که اسلام ظاهری برای جریان احکام کفایت می‌کند (طوسی، ۱۴۱۴، ج. ۵، ص. ۲۳). افزون بر آن، علامه حلی تأکید می‌کند که علم شخصی به نفاق یا عدم صداقت شخص، مجوز تکفیر یا خروج او از جماعت مسلمانان نیست (حلی، ۱۴۰۷، ص. ۱۹۹).

۵-۳. مصادیق «عدو الله» در آیات قرآن

با توجه به استناد مسلم جودت به آیه ۶۰ سورة انفال با مضمون لزوم آمادگی در مقابل عدو الله و ایجاد رعب و وحشت در دل دشمنان خدا، جهت کشف منطق و ادبیات قرآن و دانستن مقصود از واژه «عدو الله» در این آیه، لازم است تا به واکاوی و بازخوانی مصداقی این تعبیر در دیگر آیات قرآن بپردازیم:

الف. آیه ۱۱۴ سورة توبه: خداوند در این آیه، از پدر (خوانده) حضرت ابراهیم علیه السلام که بت پرست بود و به خدای ابراهیم علیه السلام باور نداشت، تعبیر به دشمن خود (عدو لله) می‌کند، چه او بنابر آیات ۴۱ و ۴۲ سورة مریم، بت پرست بود.^۵

ب. آیه ۳۹ سورة طه: خداوند متعال در این آیه فرعون را که به خدای حضرت موسی علیه السلام باور نداشت، دشمن خود (عدو لله) معرفی می‌کند و نیز در آیه ۹۸ سورة بقره،^۶ هر که را دشمن خدا و فرشتگان الهی باشد کافر توصیف می‌کند.

ج. آیه ۱ سورة ممتحنه: خداوند در این آیه نیز آنانی را که در عصر پیامبر اسلام می‌زیستند و توحیدشان هماهنگ با توحید پیامبر صلی الله علیه وآله نبود و به خدای یکتا آن چنان که پیامبر اسلام معرفی کرده بود، باور نداشتند کافر معرفی می‌کند.

بنابر تمام آیاتی که در آن‌ها «عدو الله» تعریف شده است، چنین دریافت می‌شود که مقصود خداوند از «عدو الله» آنانی هستند که خدای یکتا را که پیامبر الهی معرفی کرده است باور ندارند و آنچه را پیامبر خدا آورده است انکار می‌کنند.

بنابراین شیعه که هم خدای یکتا را و هم به آنچه فرستاده او آورده است باور دارد، مصداق

۵. «وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَاهَا إِنَّمَا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ».

۶. «وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا * إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا».

۷. «أَن أَقْذِفِيهِ فِي الْتَّائُوتِ فَأَقْذِفِهِ فِي السَّمَاءِ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِّي وَعَدُوٌّ لَهُ وَالْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةٌ مِنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَيَّ غَنِيٌّ».

۸. «مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ».

۹. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ».

عدو الله نخواهد بود تا به حکم آیه ۶۰ سوره انفال، قتل وی با عملیات‌های استشهادی جایز باشد. گذشته از این، اساساً آیه مذکور ربطی به بحث قتل و کشتار ندارد. با توجه به آیات فوق وحید نبوی مبنی بر کفایت شهادتین و نماز بر اسلام شخص، شیعه و دیگر مذاهب اسلامی نمی‌تواند مصداق کافر باشد تا وهابیت بر علیه او مجهز شود. ذکر این نکته نیز ضروری است که اگرچه اصل در شریعت اسلامی آن است که اظهار شهادتین و اقامه نماز، موجب ورود به دایره اسلام و برخورداری از حقوق مسلمین می‌شود، اما این قاعده، در محدوده احکام ظاهری و در غیاب رفتارهای محاربه‌آمیز معنا دارد. در مواردی که فرد یا گروهی، با وجود ادعای اسلام، اقدام به جنگ مسلحانه، قتل مسلمانان، تکفیر گسترده و افساد فی الارض نماید، عنوان «محارب» یا «باغی» بر او صدق می‌کند و در چنین صورتی، حرمت جان و مال او ساقط می‌گردد. این تفکیک به روشنی در سیره امیرالمؤمنین علی علیه السلام دیده می‌شود. ایشان با آن‌که خوارج اهل نماز و قرآن بودند، ولی زمانی که دست به اسلحه بردند و در نهروان بر مسلمانان شوریدند، با آنان جنگید. حضرت فرمود:

» ما آنان را به دلیل نماز نخواندن یا روزه نگرفتن نکشتیم، بلکه چون به قتل بندگان خدا و افساد در زمین برخاستند، با آنان پیکار کردیم» (نهج البلاغه، نامه ۵۸).

فقه اسلامی نیز بر این تمایز تأکید دارد. علامه حلی در تحریر الأحکام بیان می‌کند که بغی هرچند از مسلمانان صادر شود، در صورت نقض امنیت عمومی و قیام مسلحانه، موجب سقوط مصونیت است (حلی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۲۹۱). در فقه اهل سنت نیز این قدامه در المغنی تصریح دارد که در برابر باغی، ولو نمازگزار، جهاد دفاعی واجب است، چراکه امنیت امت در اولویت قرار دارد (ابن قدامه، ۱۴۰۵، ج ۱۰، ص ۵۲). با این بیان، گروه‌هایی مانند داعش، با آن‌که در ظاهر شعارهای اسلامی سر می‌دهند، به دلیل ارتکاب افساد فی الارض، محاربه با مسلمانان، قتل عام، تکفیر گسترده و سلب امنیت عمومی، از دایره احکام مسلمان عادی خارج می‌شوند و مصداق بغاة و خوارج مسلح زمانه‌اند. علمای معاصر چون شیخ الازهر، احمد الطیب، و آیت الله سیستانی نیز بر همین مبنا، فتوا به مقابله مشروع با داعش داده‌اند. در نتیجه، اقدام علیه داعش نه به سبب تشکیک در شهادتین یا نماز آن‌ها، بلکه به دلیل تحقق عنوان شرعی «محاربه» و «بغی» است که در فقه اسلامی مستند و مشروع دانسته شده است.

۵-۴. جمع‌بندی از برداشت‌های اشتباه جودت از آیه ۶۰ انفال

الف. از دید مسلم جودت، این آیه فقط دستوری نظامی برای جنگ تهاجمی است. اما آیه بر آمادگی نظامی تأکید دارد، ولی هدف اصلی را «ترساندن دشمن» (تُرْهَبُونَ) بیان می‌کند. این مفهوم در استراتژی نظامی مدرن به عنوان «بازدارندگی» شناخته می‌شود. هدف این است که جامعه مسلمانان آن قدر قدرتمند باشد که دشمنان جرئت حمله یا تجاوز به آن‌ها را نداشته باشند. این یک دستور دفاعی و برای حفظ امنیت و جلوگیری از جنگ است نه لزوماً برای شروع جنگ تهاجمی. پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام نیز این آمادگی را برای دفاع در برابر تهدیدات به کار می‌بردند.

ب. او می‌پندارد «قوة» فقط به معنای سلاح و نیروی نظامی است. اگرچه در زمان نزول قرآن «رباط الخیل» (اسب‌های آماده) نماد قدرت نظامی بود، اما مفهوم «مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ» (هر آنچه از قوه و توانایی می‌توانید) بسیار گسترده‌تر است. مفسران بزرگ این مفهوم را به تمامی ابزارها و توانمندی‌های لازم در هر زمان تفسیر کرده‌اند. بنابراین، «قوة» شامل موارد زیر می‌شود:

■ قدرت نظامی: سلاح، نیروهای مسلح و آموزش‌های دفاعی؛

■ قدرت اقتصادی: خودکفایی، توسعه صنعتی و ثبات مالی؛

■ قدرت علمی و فناوری: پیشرفت در علوم مختلف، فناوری‌های نوین و سایبری؛

■ قدرت فرهنگی و اجتماعی: وحدت، انسجام ملی و روحیه بالای مردم.

بنابراین، آیه مسلمانان را به کسب قدرت در تمام ابعاد فرا می‌خواند تا در برابر تهدیدات دشمنان آسیب‌پذیر نباشند.

ج. برداشت اشتباه دیگر او این است که این آیه روحیه خشونت و جنگ‌طلبی را ترویج می‌کند. همان‌طور که گفته شد، هدف اصلی «بازدارندگی» و «دفاع» است. این آیه در کنار آیات متعدد دیگری قرار می‌گیرد که بر صلح، عدالت و پرهیز از تجاوز تأکید دارند. برای مثال، آیه «وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا»؛ «و اگر به صلح گراییدند، تو نیز بدان گرای» (انفال/۶۱)، بلافاصله پس از آیه ۶۰ می‌آید و نشان می‌دهد که آمادگی نظامی نباید مانعی برای پذیرش صلح باشد. بنابراین، قرآن یک استراتژی کامل ارائه می‌دهد: «قدرت برای بازدارندگی و دفاع» و «آمادگی برای صلح در صورت تمایل دشمن».

د. او تصور می‌کند که این آمادگی فقط برای دشمنان شناخته شده است. آیه ۶۰ سوره انفال

به روشنی می‌فرماید: ﴿وَأَخْرَيْنَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ﴾؛ «و دیگرانی را جز آنان [که شما آن‌ها را نمی‌شناسید، خدا آنان را می‌شناسد]». این بخش بسیار مهم است و نشان می‌دهد که تهدیدات همیشه آشکار نیستند. بنابراین، آمادگی باید برای مقابله با همه تهدیدات احتمالی شناخته شده و ناشناخته باشد. این یک اصل هوشیاری و دوراندیشی در مدیریت امنیت ملی است. آیه ۶۰ سوره انفال یک دستور استراتژیک و جامع برای جامعه اسلامی است که هدفش ایجاد بازدارندگی و قدرت دفاعی برای حفظ امنیت، استقلال و جلوگیری از جنگ است؛ دامنه‌اش تمامی ابعاد قدرت (نظامی، اقتصادی، علمی و فرهنگی) است؛ زمانش همیشگی و پویاست و با پیشرفت زمان، مصادیق «قوة» در آن تغییر می‌کند؛ و مکملش در کنار دستور به صلح و پرهیز از تجاوز قرار دارد. بنابراین، هر برداشتی که این آیه را به عنوان مجوزی برای تجاوز، خشونت طلبی کور یا نادیده گرفتن صلح تفسیر کند، برداشتی ناقص و اشتباه از سیاق کلی آیات قرآن و سیره نبوی است.

۵-۲. استشهاد به آیات ۲۹-۳۰ سوره نساء

مسلم جودت در بخشی از مقاله‌اش برای تطهیر عملیات انتحاری به آیات ۲۹ و ۳۰ سوره نساء استناد می‌کند و می‌گوید:

«ولا ريب بأن نية المجاهد الذي قام بمثل هذه العملية الجريئة ليس قتل نفسه أبداً بل إعلاء كلمة الله تعالى والفوز بالشهادة والتكامل بأعداء الله وعددهم، فشتان ما بين المنتحر الذي يريد قتل نفسه ليتخلص من عذاب الدنيا حسب ما يعتقد، و المجاهد الذي يريد أن ينال رضى الله والفوز بالجنة؛^{۱۰} انظر إلى قوله تعالى: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيماً﴾ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُدْوَاناً وَظُلْماً فَسَوْفَ نُصْلِيهِ نَاراً وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيراً».

جودت با استناد به آیه که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُدْوَاناً وَظُلْماً فَسَوْفَ نُصْلِيهِ نَاراً﴾ استدلال می‌کند که خودکشی فقط به قصد خلاص شدن از عذاب دنیا حرام است، چون از باب

۱۰. بی‌شک قصد مجاهدی که چنین عملیات جسورانه‌ای را انجام می‌دهد، اصلاً خودکشی نیست، بلکه نیتش إعلاى کلمه الله و شهادت و مجازات دشمنان خداست. پس تفاوت زیادی بین فردی که برای خلاص شدن از عذاب دنیا خودکشی می‌کند و مجاهدی که برای کسب رضای خدا و رسیدن به بهشت، این عملیات را انجام می‌دهد، وجود دارد؛ آیه را ببینید که خداوند متعال چه فرموده است: «و همدیگر را مکشید، زیرا خدا همواره با شما مهربان است و هرکس از روی تجاوز و ستم چنین کند به‌زودی وی را در آتشی درآوریم و این کار بر خدا آسان است».

عدوان و ظلم بر خویشان است، اما اگر به قصد از بین بردن دشمنان دین باشد، ایرادی ندارد. او با همین استدلال، به تمام حرکات به اصطلاح استشهادی و انتحاری مشروعیت می‌بخشد، یعنی مسلمان‌ها می‌توانند خودشان را در میان جمعیت‌هایی که به اعتقاد آن‌ها کافر و واجب‌القتل هستند بکشند.

۵-۲-۱. بررسی استدلال به آیات مذکور

استدلال مذکور از دو جهت قابل نقد است:

الف. تشخیص نادرست مصداق ظلم به نفس

مسلم جودت در آثار خود، به‌ویژه در کتاب فقه المقاومة میان خودکشی حرام و عملیات استشهادی تفاوت قائل می‌شود. او معتقد است که اگر هدف از اقدام فرد، دفاع از اسلام یا جلوگیری از تجاوز دشمن باشد، این کنش را نمی‌توان خودکشی دانست، بلکه باید آن را شهادت شمرد (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۲۲). جودت با استناد به آیه ۱۱۱ سوره توبه: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ﴾ و روایت‌هایی از جنگ‌های صدر اسلام، مشروعیت چنین عملی را در قالب جهاد طلب شهادت توجیه می‌کند (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۳۷)، به‌ویژه او بر واقعه‌ای استناد می‌کند که در آن، یکی از اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله خود را به قلب دشمن زد تا راهی برای پیروزی گشوده شود. با این حال، جودت از بررسی تفاوت میان «نیت قربی»، «اذن امام»، «تناسب هدف با فداکاری» و «مصونیت غیرنظامیان» غافل می‌ماند. از منظر فقه کلاسیک، شهادت امری مجاز است، اما مشروط به شرایطی، از جمله: وجود امام عادل، مشروعیت جهاد، و عدم ارتکاب افعال منتهی‌عنه مانند قتل بی‌گناهان (طوسی، ۱۴۱۴، ج. ۶، ص. ۱۵۳). همچنین در فقه امامیه، خودکشی حتی به قصد کشتن دشمن، اگر فاقد مجوز شرعی باشد، از دایره مشروعیت خارج می‌شود (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۴۹۲). جودت تلاش می‌کند میان «انتحار» و «استشهاد» تفکیک مفهومی ایجاد کند. او می‌نویسد:

» الانتحار عمل فردی یائس، أما الاستشهاد فهو فداء المؤمن بروحه دفاعاً عن الأمة (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۴۴).

یعنی: انتحار ناشی از یأس است، اما استشهاد فداکاری مؤمن است. اما اشکال در اینجاست که معیار تفکیک این دو، نه صرف نیت فردی، بلکه نتیجه اجتماعی، مطابقت با مقاصد شریعت و پرهیز از فساد است. اگر عملیات استشهادی منجر به قتل بی‌گناهان یا ایجاد ناامنی در جامعه

اسلامی شود، نمی‌توان آن را مصداق مشروع جهاد دانست (قرضای، ۲۰۰۳، ص. ۱۰۹؛ مطهری، ۱۳۷۸، ج. ۱، ص. ۲۷۵). یکی از مهم‌ترین انتقادات به آرای مسلم جودت تعمیم غیرموجه عنوانِ عدو الله بر کسانی است که ممکن است مسلمان باشند، اما از نظر سیاسی یا مذهبی، با جریان مقاومت همراه نباشند. جودت در برخی مواضع، عملیات استشهادی علیه دولت‌ها، مسئولان رسمی و حتی شهروندانی را که به زعم او مزدور استعمارند یا به ارتداد کشیده شدند، تجویز می‌کند (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۸۳). این دیدگاه بر مبنای تفسیری موسع از آیه «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ» بنا شده است، بدون آن‌که به شرط دشمنی مسلحانه یا خروج علنی از اسلام توجه کافی داشته باشد. در فقه امامیه، خروج از اسلام تنها با انکار ضروری دین یا ارتداد علنی ثابت می‌شود نه با اتهام همکاری با دشمن (حلی، ۱۴۰۷، ص. ۲۸۴). همچنین در فقه اهل سنت، حتی در صورت فاسق بودن شخص، تا زمانی که محارب یا باغی نباشد، هدف گرفتن او جایز نیست (ابن‌قدامة، ۱۴۰۵، ج. ۱۰، ص. ۴۵). بنابراین، معیارهای پیشنهادی جودت برای هدف‌گیری عملیات استشهادی، فاقد پشتوانهٔ اجماعی و فقهی معتبر است و خطر تکفیر و خونریزی گسترده را به دنبال دارد. از منظر «فقه مقاصدی»، هر عملی که منجر به فساد در زمین، ترویج کینه، خونریزی بی‌ضابطه، و سقوط امنیت اجتماعی شود، ولو با انگیزهٔ ظاهراً دینی، نامشروع و مردود است. در اینجا قصد قربت کافی نیست، بلکه تحقق مصلحت و پرهیز از مفسده نیز شرط صحت عمل است (شاطبی، ۱۴۲۲، ج. ۲، ص. ۳۲۱). در این چارچوب، بسیاری از عملیات‌های موسوم به استشهادی که در آن، غیرنظامیان یا مسلمانان هدف قرار می‌گیرند، نه تنها مشروع نیستند، بلکه مخالف نصوص شرعی‌اند که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله در آن‌ها از قتل پیر، زن، کودک و غیرمسلح نهی کرد (سجستانی، ۱۴۳۲، حدیث ۲۶۶۹). از طرفی، جودت با استناد به عبارت قرآنی «وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ظُلْمًا وَعَدُوًّا» سعی می‌کند که عملیات انتحاری را غیر ظلم به نفس معرفی کند، در صورتی که «ظلم» در لغت به معنای «وضع شیء در غیر موضع خود» است و مترادفِ ستم، ستم کردن و بیداد آمده است (سیاح، ۱۳۳۰، ج. ۳، ص. ۵۵) و فرد انتحاری جان‌ش را در غیر موضع صحیح خود قربانی می‌کند و نه به کفار، بلکه به مسلمانان هجوم می‌برد.

فقه‌های اسلام در فتاوا و نظریات خود در مورد عملیات شهادت‌طلبانه، شرط یا شرایطی را مطرح کرده‌اند که به برخی اشاره می‌کنیم:

■ دفاع از اسلام و مسلمین متوقف بر انجام این نوع عملیات باشد. پس اگر می‌توان با

روش‌های دفاعی معمول و متعارف دفع تجاوز نمود و سرزمین‌های اسلامی را از چنگال متجاوزان و اشغالگران بیرون آورد، دیگر نیازی به انجام عملیات استشهادی نمی‌باشد.

■ افراد بی‌گناه کشته نشوند. البته منظور از افراد بی‌گناه کودکان، زنان، سالخورده‌گان و کسانی هستند که در تجاوز و اشغالگری و مساعدت به متجاوزین و اشغالگران هیچ نقشی نداشته باشند.

■ این عملیات باید علیه کفاری انجام شود که کشورهای اسلامی را اشغال کرده و یا اعلان جنگ با مسلمین کرده‌اند، و با مسلمین در حال جنگ هستند نه همه کفار، و صرف کفر موجب اباحه قتل آن‌ها نمی‌شود^{۱۱} (ملا محمد علی، ۱۳۸۴).

زحیلی در مبحث جهاد و احکام شهادت طلبی، شروط متعددی برای جواز چنین اقداماتی برمی‌شمارد، از جمله: «ضرورت دفاعی»، «وجود تهدید واقعی»، «اذن حاکم شرع»، و «عدم تعرض به غیرنظامیان». در آنجا صراحتاً تأکید می‌شود که چنین عملیات‌هایی تنها در چارچوب دفاع مشروع و علیه دشمن حربی خارجی با رعایت ضوابط فقهی قابل پذیرش‌اند و هرگونه توسعه بدون قاعده آن، مردود است (زحیلی، ۱۴۰۳، ج. ۶، ص. ۴۵۴). مسلم جودت نیز در مقاله‌اش می‌گوید: «مجاهد چنین عملیاتی را جز در شرایط جنگ و با مشورت با اهل علم و تجربه انجام نمی‌دهد»^{۱۲}. این در حالی است که اکثر این انفجارها و عملیات‌ها در فضای غیرجنگی و در حرم‌های مطهر و مساجد و در بین زائران و نمازگزاران بوده است.

با نگاهی به شروط جواز عملیات استشهادی و بررسی مصداق «عدو الله» در قرآن، غیرشرعی بودن عملیات‌های انتحاری مشخص می‌شود، زیرا زائران اماکن مقدس و نمازگزاران در مساجد نه عدو الله هستند و نه دشمن حربی، بلکه مشغول زیارت و ذکرند. اینان تجاوزی به مرزها و جان و ناموس مسلمین نیز نکرده‌اند تا با عملیات انتحاری جلوی آن‌ها گرفته شود.

در فقه اسلامی، اصل مقابله با دشمن به مثابه ضرورتی عقلانی، دینی و راهبردی پذیرفته شده است. آیه ۶۰ سوره انفال: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ﴾ به عنوان یکی از اصلی‌ترین ادله قرآنی، بر آمادگی نظامی، روانی و راهبردی مسلمانان در برابر دشمنان تأکید دارد. ظاهر آیه به روشنی دلالت بر جواز و بلکه وجوب تهیه و به کارگیری هرگونه

۱۱. دسترس پذیر در: <https://ensani.ir/fa/article/85850>

۱۲. «إِنَّ الْمَجَاهِدَ لَا يَقُومُ بِمِثْلِ هَذِهِ الْعَمَلِيَّاتِ إِلَّا فِي ظُرُوفِ الْحَرْبِ وَاسْتِشَارَةِ أَهْلِ الْعِلْمِ وَالْخَبَرَةِ».

ابزار قدرت برای ارباب دشمن دارد. فعل «ترهبون» (بیم‌انگیزی) در این آیه دلالت بر قدرت‌نمایی فراگیر در برابر دشمنان خدا و دین دارد و از منظر فقهی، دالّ بر اصل مشروعیت اقدامات بازدارنده، اعم از روانی و فیزیکی، علیه تهدید بالفعل دشمن است. در این چارچوب، متفکرانی چون مسلم جودت بر این باورند که اطلاق آیه، امکان اتخاذ هر نوع ابزار مقابله با دشمن را، در صورتی که در خدمت دفاع از امت اسلامی باشد، مشروع می‌سازد. وی در کتاب فقه المقاومة تصریح می‌کند:

”الآية تدلّ بوضوح على أنّ تهريب العدو مشروع بكلّ ما يمكن من وسائل، ما دام الهدف هو الدفاع عن الأمة (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۵۸).

بنابر این برداشت، مسلمانان نه تنها مجاز، بلکه موظف‌اند که در برابر تجاوز یا تهدید دشمنان خارجی، از تمام ظرفیت‌های ممکن، از جنگ سایبری و تبلیغاتی گرفته تا عملیات میدانی، عملیات ویژه یا حتی استشهادی، بهره‌گیرند. جودت بر این نکته پافشاری می‌کند که مقابله با دشمن، اگر در چارچوب دفاع از حریم اسلام و مسلمانان باشد، حتی در شدیدترین اشکال آن، مشروط بر هدف‌مندی و عقلانیت عملی، توجیه‌پذیر است (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۶۴). این اصل ریشه در تاریخ صدر اسلام نیز دارد. برای نمونه، اقداماتی چون حفر خندق برای ایجاد بازدارندگی در برابر قریش، طراحی کمین در جنگ بدر، و اعزام گروه‌های اطلاعاتی در غزوات، همه نشان‌دهنده مشروعیت گسترده وسایل مقابله در برابر دشمن است. فقهای امامیه نیز تصریح دارند که جهاد دفاعی در صورت تحقق تهدید، واجب فوری است و هیچ قید خاصی بر نوع ابزار ندارد، مگر آن‌که نص خاص بر نهی وجود داشته باشد (شهید اول، ۱۴۱۰، ج. ۱، ص. ۳۸۴). افزون بر این، اصل مقابله با دشمن به هر شکل ممکن، هم‌راستا با اصل عقلایی دفع ضرر و اصل قرآنی «فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ» (بقره/۱۹۴) است. لذا در منظومه فکری جودت، عدم تقید وسایل مقابله با دشمن، نه تنها انکار نشده، بلکه به عنوان ضرورتی تمدنی در عصر جدید، لازم دانسته شده است. البته این اصل لزوماً به معنای جواز خشونت بی ضابطه نیست، بلکه در فقه مقاومت، اصل جواز بر پایه دفاع، بازدارندگی و اقتدار تعریف می‌شود نه صرف انتقام یا برتری طلبی (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۸۰).

ب. تفسیر نادرست کلمه «أنفس»

اشکال مهم دیگر در استناد به این آیه آن است که با توجه به متفاهم ادب عربی، مراد از «لا تقتلوا أنفسکم» خودکشی نیست، بلکه مراد این است که همدیگر را نکشید، نظیر «وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ»

(حجرات/۱۱)؛ «و از یکدیگر عیب مگیرید»؛ ﴿ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ﴾ (بقره/۸۵)؛ «[ولی] باز همین شما هستید که یکدیگر را می‌کشید». قید «ومن يفعل ذلك عدواناً و ظلماً» نیز مؤید همین نظر است، زیرا معنا ندارد کسی خود را عدواناً و ظلماً بکشد (عاملی، ۱۳۹۹، ص. ۳۴۴). صادقی تهرانی، از مفسران بزرگ معاصر، می‌نویسد:

”آیه در خصوص کشتن دیگران است و نه خودکشی، زیرا هیچ‌کس از روی تعدی و بی‌عدالتی خود را نمی‌کشد (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج. ۷، ص. ۲۰).“

به علاوه، آیه تقطیع شده است و ابتدای آیه فصل الخطاب است. تمام آیه چنین است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عَدْوَانًا وَظُلْمًا فَسَوْفَ نُصْلِيهِ نَارًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا﴾.

ملاحظه می‌شود که صدر آیه درصدد تنظیم روابط اجتماعی است تا ظلم اقتصادی و جنایت در میان انسان‌ها رواج پیدا نکند. لذا برخی مفسرین، «ذلك» را به مجموع اکل مال بین انسان‌ها از روی باطل و قتل نفس ارجاع داده‌اند (صادقی، ۱۴۰۶، ج. ۷، ص. ۱۹). فخر رازی در تفسیر این آیه می‌گوید:

”و گفته شده که حق تعالی به بنی اسرائیل دستور داد که یکدیگر را بکشند تا برایشان توبه و پاکی از گناهانشان باشد. ای امت محمد، خدا بر شما رحم کرد که آن کارهای سخت را بر شما تکلیف نکرد (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج. ۱۰، ص. ۵۸).“

می‌دانیم که مجازات قوم بنی اسرائیل امر به کشتن همدیگر بود نه خودشان. لذا استناد به این آیه از باب این‌که مسئله خودکشی در آن مطرح نشده است درست نیست و در صورت وجود چنین معنایی با توجه به برخی اقوال، چنین عملیات‌هایی از جهت اشتباه در تعیین مصداق عدو الله و هدر رفتن خون شخص برای هدفی خیالی، جایز نمی‌باشد.

۵-۲. جمع‌بندی برداشت اشتباه مسلم جودت از آیات ۲۹-۳۰ سوره نساء

الف. جودت و برخی ﴿لَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ﴾ را فقط به معنای «خودکشی» می‌دانند. اگرچه خودکشی گناهی بزرگ در اسلام است، اما معنای آیه بسیار گسترده‌تر است. کلمه «أَنْفُسَكُمْ» (خودهایتان) در

زبان عربی اغلب به معنای «هم‌نوعانِ شما» یا «یکدیگر» به کار می‌رود. این مفهوم در آیات دیگر قرآن نیز دیده می‌شود، مثلاً در آیه ۱۹۵ بقره: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ». آیات قبل درباره رعایت حقوق مالی و اجتماعی است و این آیه در ادامه، هرگونه تعدی به جان دیگران (قتل) را نیز منع می‌کند. بنابراین، معنای صحیح آیه این است: «یکدیگر را نکشید». این حکم هم قتل عمد دیگری را شامل می‌شود و هم به طور ضمنی به حرمت شدید خودکشی اشاره دارد، زیرا کشتن هر انسانی نابودی یک «نفس» محسوب می‌شود.

ب. برداشت اشتباه دیگر این است که استثنای «تجارة عن تراض» مجوز برای هر نوع معامله‌ای است. در واقع، برخی ممکن است فکر کنند هر معامله‌ای که دو طرف آن راضی باشند، بدون قید و شرط حلال است.

نقد و تفسیر صحیح: عبارت «إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ» (مگر این‌که تجارتی با رضایت شما باشد) یک استثناست، اما این استثنا در چارچوب کلی «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ» (اموال را به باطل نخورید) قرار دارد. «باطل» به هر چیزی گفته می‌شود که برخلاف شرع، عقل و عدالت باشد. بنابراین، «رضایت» به تنهایی کافی نیست. معامله باید شرایط صحت معامله در اسلام را نیز داشته باشد. مثلاً مورد معامله حلال و پاک باشد (خرید و فروش مشروبات الکلی یا خوک)؛ معامله غری (دارای خطر و جهل فاحش) نباشد؛ دارای ربا نباشد. در واقع، آیه بر اصل «رضایت» در معاملات تأکید می‌کند، اما این رضایت باید در چارچوب قوانین الهی باشد تا «باطل» محسوب نشود.

ج. جودت تصور می‌کند که این آیات فقط درباره روابط فردی است و حکومت و سیستم اقتصادی را شامل نمی‌شود. برخی این آیات را تنها نصیحتی اخلاقی برای افراد می‌دانند، درحالی‌که خطاب آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» عمومی است و همه مؤمنان، از جمله حاکمان، تجار، قضات و افراد عادی را شامل می‌شود. مفهوم «أكل اموال به باطل» بسیار گسترده است و مصادیق متعددی دارد که تنها به رابطه دو فرد محدود نمی‌شود. از نظر فقهی، موارد زیر از مصادیق «أكل مال به باطل» هستند: ربا (خواه در بانک باشد خواه در بازار)، رشوه، دزدی و غصب، قمار، احتکار و ضرر زدن به جامعه، تقلب در معاملات، نپرداختن حقوق کارگران. لذا این آیات پایه‌ای قرآنی برای تنظیم نظام اقتصادی عادلانه و جلوگیری از هرگونه ظلم و باطل در اقتصاد است.

د. برداشت اشتباه دیگر این است که عذاب آتش فقط برای قاتلان است.

نقد و تفسیر صحیح: آیه ۳۰ می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُدْوَانًا وَظُلْمًا﴾. ضمیر «ذَلِكَ» به تمام محرمات ذکر شده در آیه قبل برمی‌گردد، یعنی هم «اَکْل اموال به باطل» و هم «قتل». بنابراین، کسی که از روی تجاوز و ستم، مال مردم را به ناحق بخورد (مثلاً رباخوار، رشوه‌خوار، غاصب) نیز در معرض عذاب آتش است. این دو گناه در کنار هم و با یک وعید شدید بیان شده‌اند. جمع‌بندی نهایی آیات ۲۹ و ۳۰ سورة نساء، دو رکن اصلی از اخلاق اجتماعی و اقتصادی اسلام را بیان می‌کند:

■ **حرمت مال دیگران:** هیچ‌کس حق ندارد مال دیگری را به ناحق و از طرق غیرقانونی و غیرشرعی تصاحب کند. کسب مال فقط از طریق «تجارت مبتنی بر رضایت» در چارچوب شریعت مجاز است.

■ **حرمت جان دیگران:** کشتن یک انسان (چه خودکشی و چه کشتن دیگری) عملی ظالمانه و حرام است. برداشت صحیح از این آیات، ما را به سمت جامعه‌ای عادل، امن و مبتنی بر رضایت و احترام متقابل رهنمود می‌کند و هرگونه ظلم اقتصادی و جنایت را محکوم می‌نماید.

۵-۳. استشهاد به آیه ۱۱۱ سورة توبه

مسلم جودت در بخشی از مقاله‌اش اشکال احتمالی کشته شدن مجری عملیات انتحاری را بیان می‌کند و با هدف تشویق جوانان برای رسیدن به مقام شهادت، مستند کلامش را آیه ۱۱۱ سورة توبه قرار می‌دهد و می‌گوید: «لا اعتبار للید القاتلة للمجاهد فی استحقاق الشهادة، سواء قتل نفسه بالتفجير أو رجع علیه سلاحه أو قتله العدو أو قتله المسلمون خطأ أو للضرورة کالتتیرس أو أشار علی عدو بطریقة قتله لمصلحة الدین. فهذه الصورة وأمثالها متشابهة بالحکم وصاحبها شهید»؛ «وسیله قتل مجاهد در شایستگی‌اش برای شهادت اعتباری ندارد، خواه خود را با انفجار بکشد یا اسلحه‌اش به سوی او برگردد یا به دست دشمن کشته شده باشد یا مسلمانان به اشتباه او را بکشند یا از روی ناچاری به نحوی مانند سپر انسانی شدن کشته شود یا به دشمنی علامت دهد که برای مصلحت دین، او را به گونه‌ای خاص بکشند. این شکل از مردن و امثال آن، در حکم شبیه هم‌اند و صاحبش شهید است». جودت در ادامه، به آیه ۱۱۱ سورة توبه استناد می‌کند که خداوند فرمود: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ...﴾؛ «یقیناً خدا از مؤمنان جان‌ها و اموالشان را به بهای آن‌که بهشت برای آنان باشد خریده است؛ همان کسانی که در راه خدا پیکار می‌کنند، پس [دشمن را] می‌کشند و [خود در راه خدا] کشته می‌شوند».

۵-۳-۱. تقریب استدلال به آیه

مسلم جودت سعی دارد تا موقعیت‌های مختلفی را که ممکن است فرد انتحاری در آن قرار گیرد و کشته شود، به عنوان «سبیل الله» معرفی کند.

۵-۳-۲. بررسی استدلال به آیه

الف. تعارض مطلق‌انگاری جواز قتل کفار با آیات امرکننده به صلح

طبق آنچه گذشت، شیعه مصداق عدو الله در آیه ۶۰ سوره انفال نیست تا قتل شیعیان با عملیات‌های استشهادی جایز باشد. آنچه در اینجا محل بحث قرار می‌گیرد آن است که آیا می‌توان از آیات قرآن، جواز قتل کفار را به صورت مطلق و به هر شیوه ممکن برداشت نمود؟ قبل از بررسی زمینه‌های وجوب جهاد باید در نظر داشت که خداوند متعال خواستار صلح و برقراری آرامش در زمین است، زیرا آرامش و امنیت بستر تحقق هدایت و تربیت است. خداوند متعال در آیات مختلف مسلمانان را امر به صلح و سازگاری حتی با کافران نموده است: ﴿وَالصُّلْحُ خَيْرٌ...﴾ (نساء/ ۱۲۸) و در صورتی که تمایل به صلح داشته باشند امر به صلح می‌کند: ﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا...﴾ (انفال/ ۶۱)؛ «و اگر دشمنان به صلح گرایند، تو هم به صلح گرای»، و حتی از نیکی کردن به کافرانی که با مسلمانان سر جنگ ندارند باز نمی‌دارد: ﴿لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ﴾ (ممتحنه/ ۸)؛ «خدا شما را از نیکی کردن و عدالت نسبت به کسانی که در کار دین با شما نجنگیدند و شما را از دیارتان بیرون نکردند باز نمی‌دارد».

آری، اسلام دین ناسازگاری با اقوام و ادیان مختلف نیست که به خود اجازه تعدی و تجاوز به هر شکل ممکن نسبت به اندیشه‌های معارض را بدهد، خصوصاً نسبت به مسلمانی که شهادتین می‌گوید، زیرا آیه دوم به صلح با دشمنان در صورتی که آنان نیز خواستار صلح باشند امر می‌کند و این ضرورت اولویت صلح با مسلمانان را به طریق اولی اثبات می‌کند.

حال، بعد از تبیین مصادیق عدو الله در آیات قرآن در پاسخ به استدلال مسلم جودت، باید دید آیا خداوند دستور جهاد با کافران را مطلق صادر فرموده یا قیود و شرایطی بر آن وضع نموده است تا در صورت وجود شرایط مورد نظر، مسلمانان وارد مقاتله با کافران شوند.

ب. ضرورت تعیین سبیل الله

در نقد این شیوه (تعیین سبیل الله) از فهم قرآنی باید گفت گرچه در آیه مذکور خدا خود را مشتری

جان و مال مؤمنان معرفی نموده و در ازای آن، بهشت را وعده داده است و این معامله را مختص قرآن ندانسته، بلکه همین معامله را در تورات و انجیل هم با مجاهدان فی سبیل الله کرده است، لکن به شرطی که «یقاتلون فی سبیل الله» بر آن صدق کند، یعنی در چارچوب اصول تعیین شده الهی باشد، زیرا انسان نمی‌تواند خودمختار وارد نبرد شود و خون دیگران را با معیارهای خود به ناحق بریزد، چون ارزش خون یک انسان نزد خداوند متعال، معادل خون همه انسان‌هاست: «...مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا» (مائده/۳۲)؛ «هرکس انسانی را جز برای حق، [قصاص] یا بدون آن‌که فساد در زمین کرده باشد بکشد، چنان است که همه انسان‌ها را کشته است».

بنابراین ترتب حکم مذکور در آیه شریفه، فرع بر احراز موضوع آن است. لذا اگر مجاهدی قصد جلب رضای خداوند را داشته باشد باید جهاد را طبق خواست او اجرا نماید تا «یقاتلون فی سبیل الله» بر آن صدق کند. در اینجا جهت ارزیابی و امکان‌سنجی انطباق عنوان جهاد فی سبیل الله بر آنچه مقصود مسلم جودت است، باید مواردی را که در آن‌ها اذن جهاد به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و مسلمانان داده شده است، با توجه به آیات قرآن بررسی نماییم. آیه «وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ...» (انفال/۶۰) از منظر مسلم جودت، دارای بار تأسیسی در فقه جهاد است. این آیه بر پایه فرمان الهی، مسلمانان را به آمادگی فراگیر در برابر دشمن دعوت می‌کند و به صراحت هرگونه «قوه» را در حوزه تکلیف قرار می‌دهد. استدلال جودت بر این اصل استوار است که اطلاق واژه «ما استطعتم» دلالت بر شمول هر نوع ابزار مشروع قدرت‌آفرین دارد، بدون آن‌که نوع خاصی از قوه یا صورت معینی از مقابله را محدود کند (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۵۸). از منظر اصولی، این آیه در مقام «تأسیس حکم» وارد شده است نه صرف گزارش از وضعیتی تاریخی. بنابراین، به عنوان اصل تشریعی در فقه مقاومت و دفاع مشروع، قابلیت تعمیم دارد. به بیان دیگر، حکم وجوب اعداد قوه، قاعده‌ای دائمی در سیاست دفاعی اسلام است که به تناسب اقتضائات زمان و مکان، انعطاف‌پذیر باقی می‌ماند. واژه «ترهیب» نیز از نظر لغوی و فقهی، به معنای ایجاد بازدارندگی است و نه صرفاً خشونت (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۶۴). جودت همچنین با ارجاع به قواعد عقلایی نظیر دفع ضرر محتمل و قاعده لاضرر، استدلال می‌کند که حکم آیه تابع بسط قدرت و تشخیص مصلحت در حفظ کیان امت است نه مقید به شکل خاصی از جنگ (جودت، ۲۰۱۰، ص. ۱۸۰). بنابراین، اصل استدلال مبتنی بر اطلاق، استمرار و انعطاف‌پذیری حکم دفاعی اسلام در برابر دشمن است.

۵-۳-۳. جمع‌بندی برداشت‌های اشتباه جودت از آیه ۱۱۱ توبه

■ **برداشت اول:** این آیه فقط درباره جنگ و جهاد نظامی است.

اگرچه آیه در سیاق جهاد نازل شده است و به «پیکار کردن، کشتن و کشته شدن» اشاره مستقیم دارد، اما مفهوم آن بسیار فراتر از نبرد فیزیکی است. این آیه یک «معامله معنوی» را توصیف می‌کند که در آن، مؤمن تمام وجودش (جان و مال) را در راه رضای خدا و برای اعلای کلمه حق، که می‌تواند جهاد، انفاق، امر به معروف، کسب علم، خدمت به خلق و... باشد، هزینه می‌نماید. این یک «ایثار همه جانبه» است. بنابراین، محدود کردن آن به میدان جنگ، از جامعیت مفهوم آیه می‌کاهد.

■ **برداشت دوم:** این آیه تشویق به خشونت و کشتن دیگران بدون دلیل است.

این آیه در مورد پیکار دفاعی و مشروع در راه خدا (فی سبیل الله) است. «فی سبیل الله» قیدی بسیار مهم است که اهداف این نبرد را محدود می‌کند: دفاع از حق، مبارزه با ستم و شرک، و برقراری عدل. این مفهوم با «تروریسم» یا «کشتن غیرنظامیان و بی‌گناهان» که در اسلام حرام است، کاملاً در تضاد است. این آیه مؤمنانی را خطاب قرار می‌دهد که در جنگی ناگزیر و عادلانه، حاضر به فداکاری‌اند.

■ **برداشت سوم:** این یک «معامله اقتصادی» ساده و مادی است.

استفاده از واژه «شراء» (خریدن) تمثیلی زیبا برای درک بهتر رابطه معنوی انسان و خداست. خداوند که بی‌نیاز مطلق است، برای نشان دادن ارزش و پاداش کار مؤمن، این رابطه را در قالب یک «معامله پرسود» برای بنده توصیف می‌کند. مؤمن چیز فانی (جان و مال دنیوی) را می‌دهد و چیزی جاودانه (بهشت) را دریافت می‌کند. این نشان‌دهنده لطف و رحمت خداوند است نه رابطه‌ای تجاری.

■ **برداشت چهارم:** این آیه فقط مربوط به مسلمانان صدر اسلام است.

شان نزول آیه ممکن است مربوط به صحابه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و شرایط خاص آن زمان باشد، اما خطاب آن عام است: «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» (از مؤمنان). هر فرد مؤمنی در هر دوره‌ای می‌تواند طرف این «بیع» یا پیمان با خدا باشد. هر زمان که شخصی ایمانش را عملاً با فدا کردن جان، مال، وقت یا آبروی خود در راه خدا ثابت کند، در حقیقت، این معامله را انجام داده است.

■ **برداشت پنجم:** این آیه فقط مردان رزمنده را خطاب قرار داده است.

اگرچه فعل «یقاتلون» به صورت مذکر آمده، اما این در زبان عربی برای خطاب عام رایج است. مفهوم «فروش جان و مال در راه خدا» می تواند شامل همه مؤمنان، زن و مرد، شود. زنی که در راه علم یا خدمت به جامعه از مال و وقت خود می گذرد، مادری که در تربیت فرزند صالح مجاهدت می کند یا کسی که با انفاق مالش به نیازمندان، در راه خدا گام برمی دارد، همگی می توانند مصداقی از این «بیع» باشند. البته جهاد نظامی در شرایط خاص وظیفه ای است که معمولاً بر عده ای خاص واجب می شود.

جمع بندی: آیه ۱۱۱ سوره توبه پیامی اساسی و همیشگی برای همه مؤمنان دارد: ایمان واقعی، تعهد و پیمانی کامل با خداست که در عمل و با فداکاری (ایثار جان و مال) محقق می شود. پاداش این فداکاری چیزی کمتر از بهشت جاودان نیست. برداشت های اشتباه معمولاً زمانی رخ می دهند که این آیه از سیاق خود جدا شود و بدون توجه به قیود مهمی مانند «فی سبیل الله» و مفهوم تمثیلی «بیع» تفسیر گردد.

۶. زمینه های صدور اذن جهاد

چنان که اشاره شد، اصل اولی در اسلام صلح است، لکن در صورت لزوم، خداوند اجازه مبارزه و جهاد نیز می دهد. اکنون زمینه هایی که موجب شده است تا خداوند امر به جهاد کند بررسی می شود تا مشخص گردد آیا آنچه مسلم جودت و دیگر مفتیان و پژوهشگران وهابی می کوشند تحت عنوان «جهاد فی سبیل الله» مشروعش بدانند ذیل این عناوین و زمینه ها می گنجد یا نه؟ در ابتدا به اولین آیه نازل شده در باب اذن جهاد می پردازیم تا دریابیم چه شرایطی سبب شد تا خدای رحمان اجازه جهاد به پیامبر رحمت دهد.

۶-۱. مقابله به مثل با ظلم ظالم

طبق آیه ۳۹ سوره حج، یکی از مواردی که خداوند اذن جهاد صادر فرمود آنجاست که مشرکین و کفار دست از ظلم و ستم به پیامبر صلی الله علیه و آله و اصحاب ایشان بر نمی داشتند. خداوند در این باره می فرماید: ﴿أَذِنَ لِّلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بَأَنَّهُمْ ظَلَمُوا﴾ (حج/۳۹)؛ «به کسانی که به آنان ستم شده است، اذن جنگ داده شد».

آلوسی در تفسیر این آیه می گوید: «بَأَنَّهُمْ ظَلَمُوا أَي سَبَبَ أَنَّهُمْ ظَلَمُوا». آن گاه در ادامه می نویسد:

” مقصود از موصول (الذین)، اصحاب پیامبر هستند که در مکه بودند... و مشرکان آن‌ها را اذیت می‌کردند و آنان نزد پیامبر می‌آمدند در حالی که کتک خورده و زخمی بودند و شکایت به ایشان می‌کردند. پس می‌فرمود: صبر کنید که به من جنگ امر نشده است. زمانی که ایشان هجرت کرد، این آیه نازل شد، و این اولین آیه‌ای است که دربارهٔ قتال نازل شده است... (آلوسی، ۱۴۱۵، ج. ۹، ص. ۱۵۴).

به دنبال همین آیه بود که نخستین نبرد بزرگ پیامبر یعنی غزوۀ بدر میان مسلمانان و اهل مکه در رمضان سال دوم هجرت رخ داد (ابن سعد، ۱۹۶۸، ج. ۲، ص. ۱۴-۱۵). خداوند در این آیات، نخست می‌گوید: خداوند به کسانی که جنگ از طرف دشمنان بر آن‌ها تحمیل شده، اجازهٔ جهاد داده است، چرا که آن‌ها مورد ستم قرار گرفته‌اند: «أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَنْ يَجَاهِدُوا». سپس منطق اسلام را در زمینهٔ این بخش از جهاد روشن‌تر می‌سازد و می‌فرماید: همان کسانی که به ناحق از خانهٔ خود اخراج شدند: «الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ...» (حج/۴۰). این یکی از موارد تشریع جهاد و اذن مقاتله و جنگ است و در مقابل ظلمی می‌باشد که به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و مسلمانان شده است. لذا زمانی که مسلمانان مورد آزار و اذیت قرار گیرند حق دفاع و جهاد برای آنان محفوظ است.

۲-۶. جهاد با عهدشکنان

در آیه ۱۲ سوره توبه خداوند می‌فرماید: «وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أُمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ»؛ «و اگر پیمان‌هایشان را پس از تعهدشان شکستند و در دین شما زبان به طعنه و عیب‌جویی گشودند، در این صورت با پیشوایان کفر بجنگید که آنان را [نسبت به پیمان‌هایشان] هیچ تعهدی نیست، باشد که [از طعنه زدن و پیمان‌شکنی] بازایستند». این آیه اشاره به وضعیت مشرکان مکه دارد که افرادی عهدشکن و فاسق بودند و علی‌رغم عهد و پیمانی که با حاکم جامعهٔ اسلامی داشتند درصدد فرصتی بودند تا مسلمانان را از بین ببرند، به طوری که در آیه بعدی علت قتال با مشرکان، نقض عهد معرفی می‌شود.

۳-۶. دفاع در مقابل آغازگران جنگ و مقابله به مثل با آنان

در آیه ۱۳ سوره توبه تصریح شده است که چون آنان آغازگر جنگ بودند، شما نیز با آنان بجنگید، و مسلمانان امر به جهاد می‌شوند. در ادامه می‌فرماید در این راه از کسی جز خدا نترسید که فقط

اوست شایسته پروا داشتن از مقام ربوبیتش: «چرا نمی جنگید آن هم با گروهی که پیمان‌های خود را شکستند و عزمشان را بر بیرون کردن پیامبر از وطنش جزم کردند و هم آنان بودند که نخستین بار با شما جنگیدند؟».

در آیه ۳۶ سوره توبه نیز خداوند مسلمانان را امر به جهاد می‌کند: ﴿...وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً...﴾؛ «...با همه مشرکان همان‌گونه که آنان با همه شما می جنگند، بجنگید...». در این آیه نیز علت جواز قتال با مشرکان این است که آنان وارد جنگ با مسلمانان شده‌اند، و دفاع حقیقی است که تمام عقلا آن را تأیید می‌کنند.

خداوند متعال در آیه ۱۹۴ سوره بقره نیز مسلمانان را به مقابله به مثل با کسانی که تعدی می‌کنند امر می‌کند: ﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ...﴾؛ «... با همه مشرکان همان‌گونه که آنان با همه شما می جنگند بجنگید...».

لذا دفاع حکم ضروری عقل است و تمامی جوامع دینی و غیردینی به آن ملتزم بوده‌اند. بدین جهت، قدمتی به درازای خلقت آدمی داشته و به عنوان یک اصل پذیرفته شده است. از این رو حق دفاع و مقابله به مثل برای مسلمانان نیز محفوظ می‌باشد.

۴-۶. دفع مانع در ابلاغ رسالت و دفاع از حریم دین

در آیه ۲۶ سوره فصلت آمده است: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَبُونَ﴾؛ «کافران گفتند: به این قرآن گوش ندهید و [هنگام قرائتش] سخنان لاهو و بیهوده در آن افکنید [تا کسی نشنود]، شاید که پیروز شوید».

از جمله ظلم‌ها به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ایجاد مانع در امر تبلیغ اسلام بود. این ممانعت نوعی ظلم به مردم نیز محسوب می‌شد، زیرا آنان حق داشتند کلام پیامبر صلی الله علیه و آله را بشنوند و انتخاب کنند. بنابراین اگر اموری مانع ابلاغ کامل دین شود باید رفع گردد. از این رو اگر پیامبران برای فراهم شدن بستر تبلیغ دین، مکلف به جهاد شده باشند، پیروان خود را امر و تشویق به جهاد نموده و وارد جهاد فی سبیل الله شده‌اند، و زمانی که شرایط تبلیغ رسالت الهی فراهم شده باشد، جنگ را متوقف کرده‌اند، چنان‌که پیامبر صلی الله علیه و آله بعد از فتح مکه در سال هشتم هجرت، فرمود: «الیوم یوم المرحمة» و دستور عفو عمومی صادر کرد و فرمود تا شمشیرها غلاف شود (جمعی از نویسندگان، بی تا، ج ۱، ص ۳۱۵).

آیه بعد به مجازات شدید این‌گونه افراد اشاره می‌کند و می‌فرماید: به طور مسلم، به کافران و در

صف مقدم آن‌ها افرادی که مردم را از شنیدن آیات الهی بازمی‌داشتند، عذاب شدیدی می‌چشانیم: ﴿فَلَنَذِقَنَ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَشْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ (فصلت/ ۲۷). این عذاب ممکن است در دنیا به صورت اسارت و کشته شدن به دست لشکریانِ ظفرمند اسلام باشد، و یا در آخرت و یا هر دو (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۰، ص. ۲۶۵). زمخشری به نقل از ابن عباس، عذاب شدید در این آیه را ناظر به روز بدر می‌داند که در آخرت، بدتر از آنچه انجام می‌دادند به آن‌ها جزا داده خواهد شد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج. ۴، ص. ۱۹۸).

۵-۶. جهاد با کافران و منافقان

آیه دیگری که جهاد فی سبیل الله را تشریح می‌کند آیه‌ای است که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله را امر به قتال و جهاد با کفار و منافقین می‌نماید. اما جهاد با منافقین، نیاز به توضیحی بیشتر دارد تا مبدا مستمسک نابجایی به دست گروه‌های افراطی دهد و با منافق پنداشتن دیگران، جهاد و قتال با دیگر فرق اسلامی را مشروع به شمار آورند. خداوند در آیه ۹ سوره تحریم می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾؛ «ای پیامبر، با کافران و منافقان جنگ کن و بر آنان سخت بگیر، و جایگاهشان دوزخ است و بد بازگشت‌گاهی است!».

در این آیه شریفه جهاد با دو دسته واجب دانسته شده است: یکی کفار و دیگری منافقین. اما همان‌طور که مفسرین بزرگ شیعه و سنی اشاره کرده‌اند مقصود از جهاد با منافقین کشتار آنان نیست. مفسرین از آنجا که صرف اثبات نفاق را دلیلی بر اثبات مشروعیت قتال ندانسته‌اند وجوهی را جهت حمل مفاد آیه بر آن بیان کرده‌اند. از جمله: «با کفار با شمشیر و با منافقین با استدلال مبارزه کنید» (آلوسی، ۱۴۱۵، ج. ۱۴، ص. ۳۵۶)؛ «با آنچه در جنگ و مجادله با آن‌ها می‌جنگید، نسبت به هر دو طرف تندخویی و درشتی به خرج دهید» (زمخشری، ۱۴۰۷، ج. ۴، ص. ۵۷۱)؛ «مبارزه با منافقین یعنی اقامه حدود بر آنان» (طبری، ۱۴۱۲، ج. ۲۸، ص. ۱۰۹، به نقل از قتاده). محمل دیگری نیز از مجاهد ارائه شده است: جهاد با منافقین یعنی تهدید آنان. برخی نیز گفته‌اند جهاد با منافقین یعنی مبارزه با آنان به سبب افشای اسرارشان (زمخشری، ۱۴۰۷، ج. ۴، ص. ۵۷۱). علامه طباطبایی نیز می‌گوید:

و اما منافقین هرچند در واقع، کافر و حتی از کفار هم خطرناک‌ترند، چون از راه کید و مکر وارد می‌شوند و کارشکنی می‌کنند، لکن آیات جهاد ایشان را شامل

نمی‌شود، زیرا آنان تظاهر به کفر و دشمنی نداشتند، در عوض از سایر مسلمانان هم خود را مسلمان‌تر جلوه می‌دهند، و با این حال، دیگر معنا ندارد که با ایشان جهاد شود. لذا چه بسا از کاربرد «جهاد» در خصوص منافقین، این معنا به ذهن برسد که منظور از آن هر رفتاری است که مطابق مقتضای مصلحت باشد؛ اگر مصلحت اقتضا داشت معاشرتشان تحریم و ممنوع شود و اگر اقتضا داشت نصیحت و موعظه شوند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۹، ص. ۴۵۷).

از طرفی، با توجه به سیره پیامبر صلی الله علیه و آله ایشان هرگز با منافقان جنگ نکردند و نکته قابل توجه این مسئله آن است که چون منافقان اظهار اسلام می‌کردند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از سوی خداوند اذن جهاد با آنان نداشت. اکنون باید پرسید چگونه می‌شود شیعه‌ای که اظهار اسلام می‌کند خونش مباح است و در زمره کفار نزدیک برای مقاتله قرار می‌گیرد؟!

بر اساس بررسی آیات فوق، از دیدگاه اسلام جنگ و جهاد برای انتقام جویی، جاه‌طلبی، کشورگشایی، ویرانگری و تصرف و اشغال سرزمین‌های دیگران نیست، بلکه برای دفاع از خود و حفظ موجودیت خویشتن و همچنین برداشتن مانع از راه انسان‌های دیگر و برای گرایش به حق و گرویدن به ارزش‌هاست.

نتیجه‌گیری

با توجه به تعریف کافر و عدو الله در آیات قرآن و احادیث نبوی، اطلاق کافر به کسی که شهادتین گفته است، پایه دینی ندارد و اگر کفار نیز حربی نباشند جوازی بر مقاتله با آنان نیست و چنانچه مشرکان ایمان بیاورند یا اظهار ایمان کنند (منافق)، همان‌طور که در جریان فتح مکه رخ داد، به‌عنوان مسلمان جان و مال ایشان محترم خواهد بود. از طرفی، با بررسی تمام آیاتی که اذن جهاد داده است مشاهده شد که آیاتی که ظهور در اصل اولی جهاد دارند، در مقام مقابله با کفار حربی‌اند، یا گاهی دشمنان اسلام کارهایی کرده‌اند که از جنگ مسلحانه بالاتر بوده است و عنوان حربی به خود گرفته‌اند و اگر جنگ مسلحانه از طرف مسلمانان شروع شده به‌عنوان دفاع بوده است، هرچند دشمنان اسلام ابتدائاً دست به اسلحه نبرده باشند. در تأیید این مطلب، به آیاتی که به صلح و دوستی امر می‌کنند نیز اشاره شد. حق دفاع از خود چنان بدهتی دارد که

مورد اتفاق آحاد بشر و جوامع بین‌المللی است و اسلام نیز آن را پذیرفته و به آن امر کرده است، اما اصل اولی در روابط با کفار، صلحی مقتدرانه می‌باشد. حال، وقتی اصل اولی در مقابله با کفار صلح مقتدرانه است، بنابر طریق اولی در مورد مسلمانان از هر مذهبی که باشند، صلح و سازگاری دستور اکید خداوند خواهد بود و عملیات‌های به اصطلاح استشهادی تکفیری‌ها که در اجتماعات مسلمین انجام می‌شود به هیچ عنوان توجیه قرآنی ندارد و ثمره‌ای جز ترسیم چهره نورانی اسلام به عنوان دینی جنگ طلب و خشن که مانع گسترش اسلام می‌شود، ندارد و قطعاً موجب هدر دادن سرمایه‌های انسانی امت پیامبر صلی الله علیه و آله و کمک به سلطه دشمنان اسلام بر مسلمین خواهد بود.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ‌گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده‌اند.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در نگارش و پژوهش مقاله مشارکت مساوی داشته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در آماده‌سازی این مقاله، نویسندگان از هوش مصنوعی GapGPT برای کمک در ترجمه منابع بهره برده‌اند. پس از استفاده از این ابزار، آنان محتوای تولیدشده را بازبینی و ویرایش نمودند و مسئولیت کامل محتوای منتشرشده را بر عهده می‌گیرند.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آن‌هاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست.

سپاسگزاری

از زحمات داوران گران قدر که به صورت ناشناس طی چند مرحله، زحمت داوری را متقبل شدند و نیز از عوامل صبور و وفصلنامه وزین آموزه‌های قرآنی قدردانی می‌شود. همچنین به جهت رهنمودهای ارزشمند حضرت آیت الله دکتر سید حسن عاملی (متع الله المسلمین بطول حیاته)، مراتب سپاس و ارادت قلبی خود را تقدیم می‌داریم.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). **روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۲. ابن سعد، ابوعبدالله. (۱۹۶۸م). **الطبقات الکبری**. (تحقیق احسان عباس). بیروت: دار صادر.
۳. ابن عبدالوهاب، محمد. (۱۴۱۵ق). **الرسائل الشخصية**. ریاض: دار العاصمة.
۴. ابن ماجه، محمد بن یزید. (بی‌تا). **سنن ابن ماجه**. (تحقیق ابراهیم عطوه عوض). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۵. ابن قدامه، احمد ابن محمد. (۱۴۰۵ق). **المغنی**. بیروت: دار الفكر.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). **لسان العرب**. بیروت: دار صادر.
۷. ابن تیمیه، محمد. (۱۴۱۸ق). **السیاسة الشرعية**. (چاپ اول). عربستان سعودی: وزارة الشؤون الإسلامية.
۸. انیس، ابراهیم؛ منتصر، عبدالحلیم؛ صوالحی، عطیه و احمد، محمد خلف الله. (۱۴۲۵ق). **المعجم الوسیط**. (ویرایش ۴). قاهره: مكتبة الشروق الدولية.
۹. برجی، یعقوب علی. (۱۳۸۶ش). **ترور و دفاع مشروع**. قم: هجرت.
۱۰. جمعی از نویسندگان. (بی‌تا). **دانشنامه امام علی علیه السلام**. تهران: پایگاه تخصصی عاشورا.
۱۱. جودت، مسلم. (۲۰۱۰م)، **العمليات الاستشهادية في ميزان الشريعة**. بیروت: مكتبة دار البشائر الإسلامية.
۱۲. جودت، مسلم. (بی‌تا). **إشكالية العمليات الاستشهادية**. فذکر، ش. ۱۲.
۱۳. جودت، مسلم. (۲۰۱۰م). **فقه المقاومة**. بیروت: دار الفكر.
۱۴. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۴ق). **الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربية**. بیروت: دار العلم للملایین.
۱۵. حلبی شافعی، ابوالفرج. (بی‌تا). **السيرة الحلبية**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۱۶. حلبی، جمال الدین. (۱۴۰۷ق). **كشف المراد**. قم: دفتر تبلیغات.
۱۷. حلبی، جمال الدین. (۱۴۱۲ق). **تحریر الأحكام الشرعية**. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۸. ذهبی، شمس الدین. (۱۴۲۰ق). **إثبات الشفاعة**. (تحقیق ابراهیم باجس عبدالمجید). مصر: أضواء السلف.
۱۹. زحیلی، وهبه مصطفی. (۱۴۰۳ق). **الفقه الإسلامي و أدلته**. دمشق: دار الفكر.
۲۰. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). **الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل**. بیروت: دار الکتب العربی.

۲۱. سجستانی، ابوداود سلیمان بن اشعث. (۱۴۳۲ق). **سنن أبی داود**. بیروت: دار الرسالة العالمية.
۲۲. سیاح، احمد. (۱۳۳۰ش). **فرهنگ جامع**. تهران: کتابفروشی اسلام.
۲۳. شاطبی، ابواسحاق. (۱۴۲۲ق). **الموافقات**. بیروت: دار المعرفة.
۲۴. شهید اول، محمد بن مکی. (۱۴۱۰ق). **اللمعة الدمشقية**. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
۲۵. صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ق). **الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة**. قم: فرهنگ اسلامی.
۲۶. طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴ش). **ترجمه تفسیر المیزان**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۷. طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). **جامع البیان فی تفسیر القرآن**. بیروت: دار المعرفة.
۲۸. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). **الأمالی**. قم: مؤسسة البعثة.
۲۹. عاصمی النجدي، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۷ق). **الدرر السنية فی الأجوبة النجدية**. بی‌جا: بی‌نا.
۳۰. عاملی، سید حسن. (۱۳۹۹ش). **آتش تأویل بر خرمن تنزیل**. اردبیل: نشر مکارمی.
۳۱. فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). **التفسیر الكبير**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۲. فیروزآبادی، مجدالدین. (۱۴۰۷ق). **القاموس المحيط**. بیروت: دار الكتاب العربی.
۳۳. قرضاوی، یوسف. (۲۰۰۳م). **الفتاوی المعاصرة**. قاهره: دار الشموع.
۳۴. محقق داماد، سید مصطفی؛ تقی‌زاده، شیما. (۱۳۸۹ش). **بررسی فقهی حقوقی عملیات استشهادی و عملیات انتحاری**. نامه الهیات، دوره ۱۲.
۳۵. محقق حلی، نجم‌الدین. (۱۴۰۸ق). **شرائع الاسلام**. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۳۶. مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸ش). **مجموعه آثار**. تهران: صدرا.
۳۷. مکارم شیرازی، ناصر، و همکاران. (۱۳۷۱ش). **تفسیر نمونه**. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۳۸. ملا محمد علی، امیر. (۱۳۸۴ش). **مشروعیت عملیات استشهادی از دیدگاه فقهای معاصر شیعه و اهل سنت، حصون**. ش. ۵.
۳۹. نجف‌زاده، مهدی؛ جمالی، جواد. (۱۳۹۸ش). **نشانه‌شناسی عملیات انتحاری در گروه‌های تکفیری اسلامی**. مطالعات ملی، ۲۰ (۷۷)، ۱۲۷-۱۴۴.
۴۰. نسایی، احمد بن شعیب. (۱۴۲۱ق). **السنن الكبرى**. بیروت: مؤسسة الرسالة.

41. <https://www.noormags.ir>

42. <https://fa.wikipedia.org/wiki>

43. <https://ensani.ir/fa/article/85850>

References

The Holy Quran. [In Arabic]

1. Nahj al Balaghah [The Peak of Eloquence]. [In Arabic]
2. Ālūsī, M. ibn 'A. (1994). Rūḥ al ma'ānī fī tafsīr al Qur'ān al 'aẓīm wa al sab' al mathānī [The Spirit of Meanings in the Exegesis of the Great Quran and the Seven Oft Repeated Verses]. Beirut: Dār al Kutub al 'Ilmiyyah. [In Arabic]
3. Ibn Sa'd, A. 'A. (1968). Al ṭabaqāt al kubrā [The Major Classes] (I. 'Abbās, Ed.). Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
4. Ibn 'Abd al Wahhāb, M. (1994). Al rasā'il al shakhṣiyyah [Personal Epistles]. Riyadh: Dār al 'Āṣimah. [In Arabic]
5. Ibn Mājah, M. ibn Y. (n.d.). Sunan Ibn Mājah [The Traditions of Ibn Mājah] (I. A. 'Awad, Ed.). Beirut: Dār Iḥyā' al Turāth al 'Arabī. [In Arabic]
6. Ibn Qudāmah, A. ibn M. (1984). Al mughnī [The Enricher]. Beirut: Dār al Fikr. [In Arabic]
7. Ibn Manẓūr, M. ibn M. (1993). Lisān al 'Arab [The Tongue of the Arabs]. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
8. Al Ḥalabī al Shāfi'i, A. F. (n.d.). Al sirah al ḥalabiyyah [The Aleppan Biography]. Beirut: Dār al Kutub al 'Ilmiyyah. [In Arabic]
9. Al Dhahabī, S. al D. (1999). Ithbāt al shafā'ah [The Proof of Intercession] (I. B. 'A. al Majīd, Ed.). Egypt: Aḍwā' al Salaf. [In Arabic]
10. Al 'Āṣimī al Najdī, 'A. ibn M. ibn Q. (1996). Al durar al saniyyah fī al ajwibah al najdiyyah [The Brilliant Pearls in the Najdi Responses]. n.p. [In Arabic]
11. Al Nasā'i, A. ibn S. (2000). Al sunan al kubrā [The Major Sunan]. Beirut: Mu'assasat al Risālah. [In Arabic]
12. Borji, Y. A. (2007). Terrorism and legitimate defense. Qom: Hejrat Publications.
13. A group of authors. (n.d.). Encyclopedia of Imam Ali (PBUH). Tehran: Ashura Specialized Database. [In Persian]
14. Jowdat, M. (2010a). Al 'amaliyyāt al istishhādiyyah fī mīzān al sharī'ah [Martyrdom Operations in the Balance of Sharia]. Beirut: Dār al Bashā'ir al Islāmiyyah. [In Arabic]
15. Jowdat, M. (n.d.). Ishkāliyyat al 'amaliyyāt al istishhādiyyah [The Problematics of Martyrdom Operations]. Fadhakir, (12). [In Arabic]
16. Jowdat, M. (2010b). Fiqh al muqāwamah [Jurisprudence of Resistance]. Beirut: Dār al

- Fikr. [In Arabic]
17. Al Ḥillī, J. al D. (1986). Kashf al murād [Unveiling the Intention]. Qom: Daftar e Tablīghāt. [In Arabic]
18. Al Ḥillī, J. al D. (1991). Tahṛīr al aḥkāṃ al sharʿiyyah [Codification of Legal Rulings]. Qom: Daftar e Tablīghāt e Islāmī. [In Arabic]
19. Al Zuhaylī, W. M. (1981). Āthār al ḥarb fī al fiqh al islāmī [The Effects of War in Islamic Jurisprudence]. Damascus: Dār al Fikr. [In Arabic]
20. Al Zamakhsharī, M. ibn ʿU. (1986). Al kashshāf ʿan ḥaqāʾiq ghawāmiḍ al tanzīl [The Unveiler of the Truths of the Obscurities of Revelation]. Beirut: Dār al Kutub al ʿArabiyyah. [In Arabic]
21. Sayyāh, A. (1951). Comprehensive dictionary (Vol. 3). Tehran: Ketābforūshī ye Eslām. [In Persian]
22. Al Shāṭibī, A. I. (2001). Al muwāfaqāt [The Compatibilities] (Vol. 2). Beirut: Dār al Maʿrifah. [In Arabic]
23. Shahīd al Awwal, M. ibn M. (1989). Al lumʾah al dimashqiyyah [The Damascene Spark]. Qom: Muʾassasat al Nashr al Islāmī. [In Arabic]
24. Šādiqī Tehrānī, M. (1985). Al furqān fī tafsīr al Qurʾān bi al Qurʾān wa al sunnah [The Criterion in Interpreting the Quran by the Quran and the Sunnah]. Qom: Farhang e Islāmī. [In Arabic]
25. Ṭabāṭabāʾī, M. H. (1995). Translation of Tafsīr al Mīzān. Qom: Jāmiʿeh ye Modarresīn, Islamic Publications Office. [In Persian]
26. Al Ṭabarī, M. ibn J. (1991). Jāmiʿ al bayān fī tafsīr al Qurʾān [The Comprehensive Explanation in the Exegesis of the Quran]. Beirut: Dār al Maʿrifah. [In Arabic]
27. Al Ṭūsī, M. ibn Ḥ. (1993). Al amālī [The Dictations]. Qom: Muʾassasat al Bīʾthah. [In Arabic]
28. ʿĀmilī, S. H. (2020). The fire of interpretation over the harvest of revelation. Ardabil: Makāramī Publications. [In Persian]
29. Fakhr al Rāzī, M. ibn ʿU. (1999). Al tafsīr al kabīr [The Great Exegesis]. Beirut: Dār Ihṡāʾ al Turāth al ʿArabī. [In Arabic]
30. Al Fayrūzābādī, M. al D. (1986). Al qāmūs al muḥīṭ [The Encompassing Dictionary]. Beirut: Dār al Kitāb al ʿArabī. [In Arabic]

31. Al Qaraḏāwī, Y. (2003). Al fatāwā al mu'āṣirah [Contemporary Fatwas]. Cairo: Dār al Shumū'. [In Arabic]
32. Muḥaqqiq Damād, S. M., & Taqīzādeh, S. (2010). A jurisprudential and legal study of martyrdom and suicide operations. Nāmāh ye Ilāhiyāt, 12. [In Persian]
33. Muḥaqqiq al Ḥillī, N. al D. (1987). Sharā'i' al Islām [The Laws of Islam]. Qom: Daftar e Tablīghāt. [In Arabic]
34. Muṭahharī, M. (1999). Collected works. Tehran: Ṣadrā Publications. [In Persian]
35. Makārim Shīrāzī, N. (1992). Tafṣīr e nimūneh [The Exemplary Exegesis]. Tehran: Dār al Kutub al Islāmiyyah. [In Persian]
36. Amīr, M. M. A. (2005). The legitimacy of martyrdom operations from the perspective of contemporary Shi'a and Sunni jurists. Ḥiṣūn, (5). [In Persian]
37. Najafzādeh, M., & Jamālī, J. (2019). Semiotics of suicide operations in Islamic Takfiri groups. National Studies, (77). [In Persian]
38. Noormags. (n.d.). Retrieved from <https://www.noormags.ir>
39. Wikipedia. (n.d.). Retrieved from <https://fa.wikipedia.org>
40. Ensani. (n.d.). Retrieved from <https://ensani.ir/fa/article/85850>